Bauer, Jaroslav

Obecné, metodologické a programové články

In: Bauer, Jaroslav. *Syntactica slavica : vybrané práce ze slovanské skladby.* Bauerová, Marta (editor). Vyd. 1. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1972, pp. [9]-104

Stable URL (handle): https://hdl.handle.net/11222.digilib/120725
Access Date: 28. 11. 2024
Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MUNI ARTS Masarykova univerzita Filozofická fakulta

Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University
digilib.phil.muni.cz

I.

OBECNÉ, METODOLOGICKÉ A PROGRAMOVÉ ČLÁNKY

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ СИНТАКСИСА СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ

(ВОПРОСЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ 1963/4, 4—13)

Разработка синтаксиса славянских языков является настоятельной задачей славистики. Несмотря на возрастающий интерес, научное изучение синтаксического строя отдельных языков далеко отстает от обработки фонетики и морфологии; еще меньше сделано в области его сравнительно-исторического исследования. Необходимо выяснить цель, предмет и методику исследований по сравнительному славянскому синтаксису. Этим вопросам ныне уделяется все большее внимание.[1]

В настоящей статье будет сделана попытка определить главные проблемы сравнительно-исторического изучения славянского синтаксиса на основании собственной работы автора, а также опираясь на опубликованные итоги обсуждения этой проблематики, особенно в Чехословакии.[2]

1. Цель сравнительно-исторического изучения славянского синтаксиса. В языкознании старшей поры основной задачей сравнительно-исторического изучения славянских языков считалось восстановление их общей праславянской исходной базы. Однако, поскольку для синтаксиса восстановление исходного состояния оказывается наиболее затруднительным, что усугубляется и недостаточной обработанностью исторического синтаксиса отдельных славянских языков, результаты такой работы не могли быть удовлетворительными; возникали даже сомнения вообще в возможности сравнительно-исторического изучения синтаксиса. В настоящее время основное внимание компаративистов сдвинулось в сторону освещения исторического развития славянских языков и их современ-

---

[1] Интересные статьи были опубликованы недавно на страницах журнала „Вопросы языкознания". В Чехословакии, где интерес к историческому и сравнительному изучению славянского синтаксиса постоянен, методологическая проблематика и тематическое направление исследований в этой области обсуждались на нескольких научных совещаниях, в частности на совещании в Брно в апреле 1961 г. (см. ВЯ, 1961, 6; материалы конференции вышли в сб. Otázky slovanské syntaxe [далее: OSS], Praha. 1962). Вопросам синтаксиса уделялось внимание на конференции в Оломоуце и в Праге в 1957 г. (см. сб. K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků, Olomouc—Praha, 1957, стр. 77 и сл.).

[2] Здесь отметим следующие статьи: B. Havránek, *Metodická problematika historickosrovnávacího studia syntaxe slovanských jazyků*, сб. K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků; его же *Metodická problematika historickosrovnávacího studia slovanské syntaxe* (these), сб Československé přednášky pro IV. Mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě, Praha 1958; его же *K historickosrovnávacímu poznání syntaxe slovanských jazyků*, OSS; R. Mrázek, *Historickosrovnávací studium větných typů*, там же; J Bauer, *Problematika historickosrovnávacího studia vývoje slovanského souvětí*, там же; J. Kurz, *Problematika zkoumání syntaxe staroslověnského jazyka a nástin rozboru významu částic* i, a *a pod. v konstrukcích participiálních vazeb s určitými slovesy*, сб. K historickosrov. studiu slov. jazyků. О проблематике изучения восточнославянских языков см. В. И. Борковский, *Задачи и методы сравнительно-исторического синтаксиса восточнославянских языков*, ИАН ОЛЯ 1961 3.

ного состояния.[3] Вызывают интерес не только совпадения в отдельных языках, которые могут восходить ко времени их праязыковой общности, но и позднейшие различия; предметом исследования становится общее направление развития синтаксической системы отдельных языков в отношении к другим языкам. Сравнительная и сопоставительная проекция могут помочь понять специфику развития и сегодняшнего состояния синтаксиса отдельных языков, правильно интерпретировать засвидетельствованные данные и в ряде случаев заполнить пробелы, связанные с отсутствием памятников того или иного периода. Понимание современного состояния в динамическом плане, как результата исторического развития, анализ тенденций развития, приведших к этому состоянию и продолжающих свое действие, во многом пополнит итоги сопоставительного изучения современной синтаксической системы отдельных славянских языков.

Сравнительно-историческое изучение в предлагаемом понимании, следовательно, направлено на всестороннее познание исторического развития и современного состояния синтаксиса славянских языков, на выяснение и объяснение их совпадений и расхождений. Это, конечно, не означает, что мы готовы отказаться от попыток реконструкции исходного пункта развития — синтаксиса праславянского языка.[4] Если продолжить в доисторическое прошлое установленные линии исторического развития отдельных языков, то в точке их пересечения окажется праславянское состояние в период до распада общности. Нередко, однако, такой исходный пункт установить не удается — либо по причине недостаточной ясности раннеисторического развития большинства славянских языков (памятники восходят большей частью к относительно позднему времени), либо потому, что единого исходного пункта в искомом случае и не было, поскольку в праславянском изучаемое явление не было вполне оформившимся или четко дифференцированным.[5] Вряд ли вообще когда-либо удастся восстановить в целом синтаксическую систему праславянского языка в период до его распада (и тем более в периоды более отдаленные), но и частичные результаты здесь могут быть весьма ценными при условии учета системных взаимосвязей явлений и устного характера праславянского языка.

Целью сравнительно-исторического исследования славянского синтаксиса не может быть лишь описание развития отдельных языков, данное в предметной последовательности. Необходимо установить общие динамические тенденции, обусловившие сохранение или даже упрочение близости всех или по крайней мере нескольких славянских языков, а также тенденции дивергентного развития. Конвергентные тенденции вели к параллельному зарождению и развитию многих новых синтаксических фактов, которые нельзя относить к праславянскому языку; дивергентное развитие,

---

[3] Ср. B. Havránek, *K historickosrovnávacímu poznání* ..., 71, 81 и сл.

[4] Ср. J. Bauer, *Úkoly a metody rekonstrukce praslovanské syntaxe*, сб. Čs. předn. pro V. Mezinár. sjezd slavistů v Sofii, Praha 1963; его же *Проблема реконструкции праславянского сложного предложения*, Sborník prací fil. fak. Brno VII, A 6, 1958; см. здесь 22—30, 210—220.

[5] Ср. B. Havránek, *K historickosrovnávacímu poznání* ..., 76 и сл.; V. Barnet, *K pojetí východiska při historickosrovnávacím studiu skladby*, OSS.

напротив, кое-где могло нарушить исконную общность. Задача сравнительного изучения — установить и по возможности истолковать такие явления. При этом важно изучать развитие отдельных языков не изолированно; надо иметь в виду взаимные отношения славянских языков и их сношения с другими языками. Чужие влияния в развитии синтаксического строя сыграли немаловажную роль, способствуя упрочению частью дивергентных, частью же конвергентных факторов. В последнее время правомерно указывают на необходимость, наряду с влиянием чужих письменных языков, учитывать также влияние устных языков, с которыми славянские языки входили в непосредственное соприкосновение.[6]

2. Источники синтаксических исследований. Сравнительно-историческое исследование в определенной выше концепции должно опираться на познание исторического развития и современного состояния всех славянских языков. Применительно к реконструкции исходного состояния, однако, наибольшее значение имеет основной треугольник языков с самыми древними памятниками (как это несколько раз подчеркивалось акад. Б. Гавранком):[7] старославянский, древнерусский и древнечешский языки; к ним примыкает древнепольский язык. Эти языки служат хорошей базой и для изучения исторического развития синтаксиса, но по мере приближения к новому времени все в большей мере приходится учитывать и остальные языки. Особенно это ясно в отношении южнославянской группы — старославянский язык не может считаться репрезентантом исторического развития. Впрочем, архаические синтаксические явления сохранились и в языках, письменная фиксация которых относится к более позднему времени.

Сравнительно-историческое изучение синтаксиса черпает материал прежде всего из письменных памятников; оно должно всегда опираться на надежное познание самого древнего, письменно засвидетельствованного состояния, для чего необходимо произвести анализ возможно более полного материала. В целях изучения дальнейшего развития целесообразно ограничиться отбором материала, но последний должен быть достаточным и подлинно репрезентативным. Для этого понадобится изучить и дать лингвистическую оценку всем сколько-нибудь значительным памятникам. По мере того как число памятников нарастает, их правильный отбор становится все более важным и одновременно трудным.

Для целей синтаксического исследования ценность представляют лишь

---

[6] О взаимоотношениях славянских литературных языков см. B. Havránek, *K otázce mezislovanských vztahů spisovných jazyků*, Slavia XXIV, 1955. Иноязычное влияние на синтаксис славянских языков рассматривалось в трех докладах, прочитанных на IV Международном съезде славистов; J. Bauer *Vliv řečtiny a latiny na vývoj syntaktické stavby slovanských jazyků*, сб. Čs. předn. pro IV. Mezinár. sjezd slavistů v Moskvě; см. здесь 47—67; H. Birnbaum, *Zur Aussonderung der syntaktischen Gräzismen im Altkirchenslavischen*, Scando-slavica IV, 1958; R. Ruzicka, *Griechische Lehnsyntax im Altslavischen*, ZfSl (1958). Ср. также резюме дискуссии на съезде в сб. IV Международный съезд славистов Материалы дискуссии, II, М. 1962, 247 и сл. Из новых статей по этому вопросу ср : R. Večerka, *K problematice historickosrovnávacího zkoumání syntaxe v starších slovanských jazycích spisovných*, OSS; J. Sedláček, *K problematice zkoumání syntaxe staroslověnštiny*, там же.

[7] См., например, B. Havránek, *Metodická problematika historickosrov. studia syntaxe slov. jazyků*, 86—87.

связные памятники, особенно пространные и тематически разнообразные; в них отражено наибольшее количество синтаксических явлений. Чрезвычайное значение имеют памятники, дошедшие в нескольких различных списках: обследование различий, представленных рукописями, может многое сказать о протекавших процессах. Необходимо тщательное установление и толкование всех вариантов. При этом предпосылкой собственно лингвистического анализа должна явиться вдумчивая филологическая работа.[8] Естественно, предпочтение отдается оригинальным памятникам, поскольку в них ярче отражается живой язык своего времени. Однако не лишены ценности и переводные памятники, заметно превалирующие на древнейших этапах истории языков: в них реализовано сопоставление родного языка с языком оригинала.[9] При их анализе приходится считаться с возможностью иноязычного влияния, подражания и даже прямого копирования подлинника. Подобные неорганические элементы в большинстве случаев поддаются отличению при исследовании большого количества памятников, относящихся к различным периодам и к различным территориям и истолкованных сквозь призму известных оригинальных памятников. Исследование переводных памятников позволяет проследить зарождение и становление тех или иных синтаксических конструкций, до того чуждых народной устной речи и ставших впоследствии неотъемлемой составной частью синтаксического строя литературного языка. Сопоставление с оригиналом помогает установлению значения многих конструкций. Вместе с тем следует предостеречь от отождествления собственной синтаксической конструкции с заимствованной.

Наиболее интенсивно синтаксическое развитие протекало в сфере литературного языка; наибольшее значение при его изучении для большинства славянских языков имеют литературные памятники. Однако для синтаксического развития в целом не менее важны и нелитературные памятники. Последние, правда, нередко бывают ограниченными в языковом отношении, — в них закрепилось много трафаретных синтаксических приемов (особенно в юридических памятниках, в грамотах и письмах), но наряду с этим в них встречаются и многие явления живого языка, а подчас в относящихся к различным местам записях запечатлелись следы территориальных различий в синтаксических фактах.

Анализ памятников должен сочетаться с анализом синтаксического строя современного языка. В нем сохранилось много архаических элементов, которые пополнят общую картину; кроме того, — и это самое главное — синтаксические данные наблюдаются здесь в наибольшем объеме и при максимальной полноте их системных отношений.

Необходимым дополнением исторического исследования должно стать изучение диалектного синтаксиса.[10] В территориальных различиях

---

[8] См. B. Havránek, *Textová kritika a primitivní typy spojování vět v staré češtině*, сб. Studie ze slovanské jazykovědy, P. 1958.

[9] См. B. Havránek, *Metodická problematika* . . ., 86.

[10] Ср.: Сборник ответов на вопросы по языкознанию (к IV Международному съезду славистов), М. 1958, 283—299; В. И. Борковский, *Использование диалектных данных в трудах по историческому синтаксису восточнославянских языков*, М. 1958; резюме дискуссии см. в сб. IV Международный съезд славистов. Материалы дискуссии, II, 394 и сл., 405 и сл.

сохраняются явления, относящиеся к неодинаковым хронологическим пластам. Диалектный синтаксис важен и тем, что это синтаксис устного языка; в этом отношении он во многом ближе предполагаемому доисторическому состоянию, нежели синтаксис древних литературных памятников. Разумеется, в диалектном синтаксисе наряду с архаическими элементами представлены и многие новые, однако в целом он показывает системную взаимообусловленность и характер синтаксических явлений в речи, свободной от намеренной отделки и неизбежного приспособления к более высоким коммуникативным требованиям при письменном общении.[11] Синтаксис диалектов дает возможность вскрыть многие связи между славянскими языками, стертые в развитии литературных языков в силу дивергентного развития (нередко в результате различных чужих влияний), а также многие различия, затушеванные последующими схождениями литературных языков. Для восстановления доисторического состояния изучение диалектного синтаксиса неизбежно и по той причине, что оно позволит отделить собственно литературные и, следовательно, более поздние конструкции.

3. Предмет сравнительно-исторического изучения в области синтаксиса. В прежних работах по историческому и сравнительно-историческому синтаксису рассматривались преимущественно значения и функции частей речи и форм изменяемых слов. Это, несомненно, важная и всегда актуальная задача; не случайно в последнее время интенсивно разрабатывается, например, синтаксис падежей. Однако исследования такого рода не касаются принципиальных синтаксических вопросов и находятся на грани морфологии и синтаксиса.

Основным предметом синтаксических исследований вообще и сравнительно-исторического исследования в частности следует считать синтаксический строй предложения, простого и сложного.[12] Речь идет прежде всего о фразовых типах и моделях, рассматриваемых как с точки зрения модального строения высказывания (типы предложений повествовательных, вопросительных, побудительных и пожелательных), так и с точки зрения общего грамматического строя (односоставные и двусоставные) и способов выражения предиката (предложения глаголные, глагольно-именные, именные и междометные). С модальностью связаны способы передачи утверждения и отрицания, степени уверенности в реальности сообщаемого содержания, волевого отношения к данному сообщению (модальность в более узком смысле), оценка содержания или словесной формы высказывания, а также эмоциональная установка говорящего. Основные типы предложений по всем славянским языкам приблизительно одинаковы в семантическом отношении; видимо, они существовали и в про-

---

[11] См.: J. Chloupek, *O specifičnosti nářeční skladby*, OSS, а также выступления на конференции — там же, 325 и сл.; об архаичности диалектного синтаксиса см. J. Chloupek, *Stavba věty a souvětí v archaických nářečích východomoravských*, сб. Studie ze slovanské jazykovědy, P. 1958; J. Balhar, *K archaismům v nářeční syntaxi*, OSS.

[12] См. R. Mrázek, *Historickosrovnávací studium větných typů*, OSS; J. Ružička, *Veta a sloveso*, там же; Ю. С. Степанов, *Проблема предложения в сравнительно-историческом синтаксисе*, Вестник МГУ, Истор.-филол. серия, 1957, 2; В. Г. Адмони, *Развитие структуры простого предложения в индоевропейских языках*, ВЯ 1960, 1; J. Bauer, *Staročeská věta a staročeské souvětí na základě srovnávacím*, сб. K historicko-srov. studiu slov. jazyků; см. здесь 107—121.

шлом. Однако налицо серьезные формальные расхождения: на протяжении исторического периода произошли значительные изменения в языковом оформлении этих типов, в их взаимоотношениях, объеме и частотности, а также в стилистической окраске, насколько последнюю возможно установить применительно к прошлому состоянию. Значительно изменился облик предложений вопросительных, побудительных и пожелательных (ср. различия в употреблении частиц, простой и сложной форм императива, инфинитивных предложений и др.). Существенные сдвиги наметились в способах выражения отрицания и модальности в узком смысле слова. Произошло перераспределение между односоставными и двусоставными предложениями, возникли их новые типы (например, для выражения обобщенного деятеля — возвратно- и пассивно-безличный типы, ср. чеш. *chodilo se*, польск. *chodzono*), другие же в некоторых языках исчезли или подверглись ограничениям. В способах выражения сказуемого наметились различия в использовании связки, в форме предикативного имени и др. Важно отметить возникновение и развитие описательного пассива.

Любопытные результаты дает и историческое исследование синтаксических отношений и способов их выражения. Основные синтаксические отношения праславянской эпохи существуют и поныне, однако в их характере и особенно в способах их грамматической реализации произошли значительные изменения. Изменяется соотношение согласования, управления и примыкания как основных способов сигнализации синтаксических отношений, совершаются сдвиги между категорией объекта и обстоятельства (общая синтаксизация падежей), меняются способы выражения атрибута, существенное развитие происходит у предикативного атрибута и т. д. Исследование названных явлений соприкасается с изучением семантики частей речи и форм изменяемых слов (т. е. с морфологической семантикой), однако осуществляется в аспекте их употребления в строе предложения в роли его членов. Лишь в начальной стадии находится сравнительное изучение актуального (смыслового) членения высказывания и порядка слов.[13]

При изучении „полуфразовых оборотов", в частности партиципиальных конструкций,[14] вскрываются изменения в их природе и частотности (mutatis mutandis в стилистике), а также разрешаются вопросы, связанные с абсолютивными оборотами (дательный самостоятельный и др.). Отдельную проблему представляют инфинитивные конструкции: частью это явления, свойственные народному языку в целом (конкуренция инфинитива с придаточными предложениями изъяснительными и целевыми), частью же это

---

[13] Ср. доклады и дискуссию на IV Международном съезде славистов: Fr. Daneš, *K otázce pořádku slov v slovanských jazycích*, SaS XX, 1959; А. С. Мельничук, *Порядок слов и синтагматическое членение предложений в славянских языках*, Киев 1958; сб. IV Международный съезд славистов. Материалы дискуссии, II, 253 и сл.

[14] Из новых работ по причастиям ср.: J. Sedláček, *K otázce slovanských participií praes. act. a praet. act.* I, Slavia XXIII, 1954; R. Večerka, *Ke genesi slovanských konstrukcí participia praes. act. a praet. act.* I., Sborník prací fil. fak. Brno VIII, A 7, 1959; V. Barnet, *K vývoji slovanských konstrukcí s participii aktivními*, SlavPrag III (Acta Universitatis Carolinae. Philologica, 2), 1961; R. Ružička, *Zur Rolle der asymetrischen Korrelation in der historischen Syntax*, OSS.

специфические явления литературных языков (винительный с инфинитивом и т. п.).

Изучение сложного предложения в историческом плане и современных результатов его исторического развития имеет свои особенности.[15] Попытки восстановить праславянское состояние пока не дали больших результатов: типов сложного предложения и союзных средств, которые можно было бы надежно приурочить к эпохе языковой общности, весьма мало.[16] Строй сложного предложения складывался и формировался на протяжении исторического развития отдельных славянских языков, притом преимущественно в литературных языках. Однако употреблявшиеся при этом грамматические средства по большей части были общими, праславянскими, закономерности образования типов сложного предложения также по большей части оказывались аналогичными. Сравнительно-историческое изучение может дать интересную картину этого процесса, позволяя вычленить в нем общеславянские явления и специфические явления отдельных языков и установить результаты взаимовлияний и иноязычных влияний, и т. п. Засвидетельствованный в одном языке процесс позволяет предположить такой же или подобный процесс в тех языках, в которых не сохранилось необходимых фиксаций и текстов.

В связи с вопросом о развитии сложного и простого предложения встает вопрос о развитии категорий глагола, особенно наклонения, времени и вида. Развитие славянского условного наклонения нельзя, например, изучать вне учета развития некоторых типов сложного предложения, в частности изъяснительных, целевых, условных и сравнительных предложений.[17] Релятивное употребление категории времени стабилизировалось главным образом в изъяснительном и временном сложном предложении, и т. д.

Сравнительно-историческое изучение синтаксических фактов предполагает единство смыслового (функционального) и выразительного (формального) аспектов; ценные результаты могут быть достигнуты лишь путем их комплексного применения. Только таким образом приходим к установлению синтаксических категорий и типов, которые возникают, видоизменяются и исчезают и поэтому не могут рассматриваться как нечто устойчивое и неизменное, как это могло бы показаться при одностороннем либо только семантическом, либо только формальном освещении.[18]

4. Методические вопросы. Этой проблематике уделялось преимущественное внимание. Здесь достаточно подвести итоги важнейшим принципам.

В сравнительно-историческом изучении синтаксиса особенно важно учитывать системную природу явлений. Раньше при диахроническом изучении обычно прослеживались отдельные явления вне их

---

[15] См. J. Bauer, *Problematika historickosrovnávacího studia vývoje slovanského souvětí*, OSS; см. здесь 243—252.

[16] Ср. Я. Бауэр, *Проблема реконструкции праславянского сложного предложения*, Sborník prací fil. fak. Brno VII, A 6, 1958; см. здесь 210—220.

[17] Ср. H. Bräuer, *Untersuchungen zum Konjunktiv im Altkirchenslavischen und im Altrussischen*, Wiesbaden 1957.

[18] Ср Я. Бауэр, *К вопросу о возникновении и развитии типов сложного предложения (на материале чешского языка)*, ВСлЯ 6, М. 1962; см. здесь 221—242.

системных связей. В результате такое явление часто представлялось как неизменное, оставались не подмеченными важные сдвиги в его отношении к конкурирующим, близким и противоположным явлениям, в его стилистической отнесенности и т. п. В идеале всегда следует иметь в виду изменения всей синтаксической системы во взаимосвязи ее отдельных ярусов и элементов. Такое требование на практике является весьма затруднительным. Тем не менее было бы важно попытаться установить системную соотнесенность исследуемых явлений хотя бы на решающих этапах языкового развития, произвести нечто вроде синхронных срезов (наблюдаемых, разумеется, динамически), а затем с этой точки зрения изучать и истолковывать изменения, совершившиеся на промежуточных стадиях. По крайней мере необходим системный анализ на древнейшем этапе языкового развития, представленном достаточным числом памятников, и на этапе современного состояния, доступного для изучения с наибольшей полнотой.

В анализ старого состояния недопустимо привносить современное языковое восприятие, проецируя современную семантику и функции синтаксических конструкций в прошлое. При установлении значения синтаксического явления прошедшей фазы языкового развития (а это значение устанавливается лишь через посредство изучения значения высказывания) необходима весьма осторожная интерпретация, проверка предполагаемого значения или функции на других контекстах или памятниках, учет синтаксической синонимики. Следует различать контекстно обусловленное, частное значение, и подлинно инвариантное значение. Таким путем одновременно достигается квалификация явлений, свойственных только отдельным памятникам (например, явления, связанные с переводом), и явлений собственно языковых, свойственных тогдашней языковой системе.

При этом получает свое практическое применение положение о необходимости изучать развитие языка в связи с развитием мышления. Для синтаксиса этот принцип особенно важен. Следует, однако, избегать возможных упрощений: нельзя объяснить любое синтаксическое изменение изменением в мышлении, как и из формального различения или неразличения той или иной синтаксической функции нельзя делать непосредственных выводов относительно состояния мышления на данном этапе. Конечно, развитие мышления находит свое отражение в общем („генеральном") развитии синтаксического строя языка; если обозревать развитие синтаксиса за более длительные промежутки времени, то обычно удается констатировать определенный прогресс. Но в отдельных изменениях не приходится усматривать непосредственное отражение изменений в мышлении; они могут обусловливаться чисто системными отношениями. Решение этих вопросов затрудняется также и тем, что о состоянии мышления в прошлом можно судить лишь косвенно, главным образом на основании письменных свидетельств, так что возникает опасность заколдованного круга.[19]

При оценке синтаксических средств приходится иметь в виду, что после возникновения нового средства старое обычно не отмирает, а продолжает существовать; при этом изменяется его место в системе.

---

[19] Ср. OSS, 277 и сл.; сб. Problémy marxistické jazykovědy, Praha, 1962, 141 и сл.

Новое средство обычно не совпадает полностью со старым, вступая в новые отношения с другими средствами и приобретая нередко определенную стилистическую нагрузку.

Сосуществование старых и новых средств затрудняет установление релятивной хронологии синтаксических фактов. К этому присоединяется также неравномерность их развития: одни быстро изменяются, другие сохраняются в течение веков; наряду с формально моделированными образованиями и типами зарождаются и недифференцированные образования, подобные архаическим. В этом состоит главное препятствие при реконструкции синтаксиса определенного этапа, не представленного или недостаточно представленного памятниками. Тем не менее вопрос об абсолютной или релятивной древности синтаксических явлений остается актуальным; необходимо избегать как излишней архаизации фактов, так и недооценки их древности.

Реконструкция доисторических явлений возможна лишь на широкой сравнительной базе, с учетом основных тенденций развития; логической интерпретации примеров из одного отдельно взятого языка, какой бы остроумной она ни была, недостаточно. Исходить следует из наиболее ранних примеров. Не следует переоценивать синтаксическую аналогию: толкование одного явления можно переносить на другое подобное явление, лишь убедившись в их полном тождестве или имея прямые доказательства их общего возникновения и развития. Для восстановления фактов отдельного славянского языка неизбежно сравнение по крайней мере с другими славянскими языками; для реконструкции же праславянских фактов необходима более широкая сравнительная база индоевропейских языков (особенно плодотворно сравнение с балтийскими языками).

При сравнении данных из различных языков целесообразно учитывать время их первого появления в памятниках и их характер. Нельзя рассматривать в одной плоскости явления, восходящие к разным периодам, диалектные явления и явления, свойственные только литературному языку, и т. п.; всегда желательна тщательная интерпретация фактов. Не исключено, что архаическое явление в том или ином языке случайно засвидетельствовано поздно или только в диалектах, между тем как в другом языке оно наблюдается уже в древнейших памятниках.

Актуальным представляется вопрос о применимости новых лингвистических методов и приемов в сравнительно-историческом изучении синтаксиса. Подход к языку как к структуре, различение системных и речевых явлений важно для синтаксического исследования. Любопытны опыты установления асиметрических бинарных корреляций маркированного и немаркированного членов.[20] Гораздо шире следовало бы прибегать к трансформационному методу, который может углубить наблюдения над синтаксической синонимикой. Проблематичным представляется более широкое применение дескриптивного метода, хотя отдельные его приемы, бесспорно, могут быть полезными.

5. Направление работы по сравнительно-историческому изучению синтаксиса. Опыты сравнительно-исторических трудов по

---

[20] См. R. Růžička, *Korrelationswandel als Erklärungsmodell in der diachronischen Grammatik*, ZfSl VII, 1962.

славянскому синтаксису, появившиеся за последнее время, вряд ли можно признать полностью успешными: они ограничиваются регистрацией фактов, показывая лишь простое сопоставление фактов отдельных языков, в них имеются серьезные недочеты в интерпретации примеров. Более удовлетворительные достижения представлены в исторических исследованиях того или иного синтаксического явления в одном языке (иногда со сравнительной перспективой).

Необходимые предпосылки для полного сравнительно-исторического изложения славянского синтаксиса пока отсутствуют. Не достает обработки исторического синтаксиса большинства славянских языков, нет хороших описаний синтаксического строя всех современных языков, спорадическими являются труды по диалектному синтаксису. Ввиду этого полезно было бы выделить три последовательных этапа дальнейшей работы, отчасти перекрещивающиеся: прежде всего заняться систематической разработкой исторического синтаксиса отдельных славянских языков, одновременно создавая сравнительные монографии по частным вопросам, затем перейти к более широкому сравнительно-историческому анализу с попытками обобщения, после чего уже начать систематическую реконструкцию праславянского состояния.

Историческое зучеиние синтаксиса не может осуществляться без сравнительной установки, без учета состояния в других славянских языках (хотя бы в самых близких); его итоги должны быть удобны для использования в сравнительных целях. При историческом изучении легче соединить диахроническое и системное освещение явлений, проецируя их на более широкий фон и рассматривая в связи с конкурирующими, родственными и противопоставляемыми явлениями. Обработка материала может производиться различно: она может предусматривать охват всей синтаксической системы или нескольких явлений лишь на определенном этапе (но всегда с динамической перспективой в предыдущее и последующее состояние), она может также охватывать весь период исторического развития той или иной части синтаксического строя языка.

Сравнительно-историческая работа страдает — и еще долго будет страдать — от недостатка исторических исследований. Большей частью задача сравнительно-исторического исследования — определить синтаксическое развитие по всем славянским языкам — превосходит силы отдельного автора. Кроме того, нельзя забывать о системной взаимосвязанности изучаемого явления в каждом языке. К этому присоединяется трудность изложить развитие в изучаемых языках комплексно, в виде единого, по-разному дифференцировавшегося процесса. В идеальном случае следовало бы, исходя из общей исходной базы, проследить процессы дифференциации и конвергенции славянских языков вплоть до современного состояния.[21] Однако пока не удается убедительно воссоздать такую общую исходную базу — это возможно лишь на основании сравнительно-исторического анализа. Можно, однако, исходя из древнейшего письменно засвидетельствованного состояния, сопоставлять его с более поздним и затем прослеживать дальнейшие процессы, общие и различные в изучаемых

---

[21] Ср. R. Mrázek, *Historickosrovnávací studium větných typů*, OSS, 175—176.

языках. Известные затруднения связаны также с неравномерностью письменной фиксации явлений, с хронологическими и стилевыми расхождениями. Сначала целесообразнее было бы, видимо, изучить больший комплекс явлений в нескольких близких языках, нежели одно явление во всех языках. Способы изложения могут быть различными, однако не следует ограничиваться параллельным описанием по отдельным языкам. Нельзя не учитывать также и развитие неславянских языков, исторически контактировавших со славянскими или использовавшихся в качестве литературных языков.

Реконструкция праславянского синтаксиса как самая трудная часть работы может стать лишь последним, завершающим этапом работы. Генетические предположения возможны и при исторических и сравнительно-исторических исследованиях, однако без более широкой сравнительной перспективы. Нельзя согласиться с тем, чтобы широко представленные по славянским языкам факты истолковывались лишь на основании данных одного языка. Реконструкция должна опираться на более широкую сравнительную индоевропейскую базу, в частности на развитие в близкородственных языках (балтийских, германских, иранских), однако нужна особая осмотрительность, чтобы не сравнивать несоизмеримое.

*

Ускорению работы значительно содействовало бы более тесное сотрудничество синтаксистов славянских стран. Важен обмен опытом, взаимное ознакомление с текущими работами и их результатами, помощь при привлечении материалов других славянских языков и при их интерпретации. Немалую помощь оказывали бы также систематические критические информации о всех издающихся работах по славянскому историческому и сравнительно-историческому синтаксису. Взаимное сотрудничество очень выиграло бы от унификации (или хотя бы от сближения) терминологии, насколько это вообще осуществимо при имеющихся расхождениях.

Удобной формой реализации такого сотрудничества явится V-ый Международный съезд славистов в Софии. Хорошо было бы обсудить на нем рекомендацию синтаксического совещания от 1961 г. в Брно учредить при Международном комитете славистов комиссию по изучению славянского синтаксиса, которая имела бы целью обмен информацией, координацию работ и организацию взаимной помощи синтаксистов разных стран; такая комиссия могла бы обеспечивать и библиографические справки и предусматривать публикацию межславянских синтаксических сборников.

ÚKOLY A METODY REKONSTRUKCE PRASLOVANSKÉ SYNTAXE

(ČS. PŘEDNÁŠKY PRO V. MEZINÁR. SJEZD SLAVISTŮ V SOFII, P. 1963, 75–81)

1. Rekonstrukci praslovanského jazyka nepovažujeme dnes za cíl historickosrovnávacího studia slovanských jazyků: jde nám především o hlubší poznání jejich historického vývoje, o vysvětlení jejich shod a rozdílů. Přesto je to důležitý úkol, jehož rozřešení by značně pomohlo v ostatních oblastech historického a srovnávacího bádání: správná představa o společném východisku pomůže lépe pochopit vývoj jednotlivých slovanských jazyků, odlišit zděděné prvky od nových, vzniklých paralelním vývojem, stanovit obecně slovanské vývojové procesy a speciální vývojové rysy jednotlivých jazyků nebo skupin, obecné a speciální vývojové zákonitosti. Při znalosti psl. stavu bychom mnohem lépe porozuměli vývojovému stupni, který představují nejstarší dochované památky jednotlivých jazyků, odlišili bychom prvky přejaté nebo napodobující cizí vzory od domácích apod.

Historickosrovnávací bádání dosáhlo už dobrých výsledků v rekonstrukci psl. fonologického a morfologického systému; máme i jistou představu o psl. slovní zásobě. To se zpětně projevuje velmi příznivě při pokusech o systémové vysvětlení fonetického nebo morfologického rozrůzňování slovanských jazyků. Naproti tomu o psl. syntaxi toho víme zatím velmi málo. Jediný vážný pokus o podrobnější výklad psl. syntaxe v Meilletově díle *Le slave commun* (2. vyd. s A. Vaillantem, Paris 1934)[1] to ukazuje nejlépe: dotýká se jen některých otázek a opírá se skoro výlučně o památky staroslověnské, které jako překlady náboženských textů z řečtiny nemohou být skutečnými představiteli psl. stavu. Proto nemůžeme souhlasit ani s některými obecnými tvrzeními, která zde Meillet formuloval, ani s některými dílčími výklady. O. Hujer se zase omezil v *Úvodu do dějin jazyka českého* (3. vyd. 1946) na několik poznámek ze sémantické morfologie a obecnou zmínku o spojkách a negaci. Jiné psl. mluvnice a práce o praslovanštině syntax neprobírají. Ani srovnávací slovanské mluvnice nepovědí o psl. syntaxi o mnoho více.

Tento stav vyplývá jednak z poměrně slabého zpracování historické syntaxe jednotlivých slovanských jazyků, které je nezbytným předpokladem pro bádání historickosrovnávací i pro pokusy o rekonstrukci, jednak z potíží metodologických. V syntaxi se nemohla uplatnit historickosrovnávací metoda v úzkém pojetí, vycházejícím ze zjišťování bezpečných a nemotivovaných shod mezi srovnávanými jazyky.[2] Ale historickosrovnávací studium syntaxe je dobře

[1] Srov. též ruský překlad od P. S. Kuznecova *Obščeslavjanskij jazyk*, M. 1951, s cennými poznámkami překladatelovými.

[2] Srov. G. S. Knabe, *O primenenii sravnitel'no-istoričeskogo metoda v sintaksise*, VJa 5 (1956) č. 1, 76–85.

možné, respektujeme-li její zvláštnosti,[3] a bude v podstatě možná i rekonstrukce stavu praslovanského, i když ne v úplnosti.

2. Dosavadní pokusy o rekonstrukci psl. syntaxe se omezovaly většinou na zkoumání jednotlivých jevů bez dostatečného zřetele k jejich místu v systému a k jejich vývojové dynamice v jednotlivých slov. jazycích. Ideálním úkolem, ke kterému je nutno zaměřit úsilí, je rekonstrukce celého psl. syntaktického systému. Bez zřetele k systémovým souvislostem a k celkovému stavu syntaxe nemůžeme dojít k bezpečnějším výsledkům při rekonstrukci syntaktických jevů a snadno se dáme svést k nesprávným závěrům. Tak se např. kladou do praslovanštiny některé hypotaktické spojky dosvědčené v několika slov. jazycích (zejm. spojky odvozené od relativního zájmenného kmene **jo-*) a předpokládá se existence příslušných souvětných typů, aniž se uváží pravděpodobný celkový stav psl. souvětí a vývojový stupeň, kterého se dosáhlo na přechodu od juxtapozice vět k parataxi a hypotaxi. Jindy se předpokládá široké využití particiálních konstrukcí k vyjadřování sekundární predikace s různým hypotaktickým poměrem dějů a neklade se otázka, jakou povahu měla asi složitější věta, jak těsně byly do ní různé „polovětné" konstrukce začleněny. Nebo se naopak klade do praslovanštiny úplně primitivní vyjadřování syntaktických vztahů i v rámci jednoduché věty, předpokládá se existence jen dialogických projevů s množstvím citoslovcí, partikulí a nominálních vět.

Lze namítnout, že rekonstrukce celého psl. syntaktického systému není možná, protože nejstarší souvislé památky slovanských jazyků jsou od psl. východiska již značně vzdáleny nebo to jsou překlady, které stav psl. věrně neodrážejí (zejm. památky stsl. a csl.). Tato námitka je jistě oprávněná: sotva se nám kdy podaří popsat v úplnosti praslovanskou syntax, zachytit všechny typy, konstrukce i prostředky a bezpečně stanovit jejich význam nebo funkci. Ale při správném metodologickém postupu se k tomuto cíli můžeme v mnohém přiblížit. Kde nelze rekonstruovat všechny prostředky, lze aspoň dojít k pravděpodobným závěrům o jejich povaze. Nejdůležitější je však stálý zřetel k systémové vázanosti všech jevů: poměr jednotlivých syntaktických konstrukcí a prostředků k ostatním konstrukcím a prostředkům, které plní stejnou nebo podobnou funkci ve stavbě věty nebo souvětí, sepětí zkoumané funkce s ostatními funkcemi téhož prostředku a její podmíněnost celou syntaktickou konstrukcí, poměr zkoumaného syntaktického typu nebo kategorie k ostatním typům nebo kategoriím téhož druhu i k typům nebo kategoriím nadřazeným a podřazeným, místo všech syntaktických jevů v celé stavbě věty, event. v nadvětných útvarech jazykového projevu.

3. Mluvíme-li o rekonstrukci psl. syntaktického systému, musíme mít na zřeteli, že psl. období bylo dlouhé — jistě v něm prošla i syntax mnoha změnami. Naše úvahy se musí zaměřit k době před rozpadem psl. jednoty, protože ta je nejblíže historicky dosvědčenému stavu jednotlivých slovanských jazyků a je bezprostředním východiskem jejich samostatného vývoje. Podat systé-

---

[3] Srov. B. Havránek, *Metodická problematika historicko-srovnávacího studia syntaxe slovanských jazyků*, sb. K historickosrovnávacímu studiu slov. jazyků, P. 1958, 77—88; týž, *K historickosrovnávacímu poznání syntaxe slovanských jazyků*, sb. OSS, P.—Brno 1962, 69—82; R. Mrázek, *Historickosrovnávací studium větných typů*, tamt. 166—176; J. Bauer, *Problematika historickosrovnávacího studia vývoje slovanského souvětí*, tamt. 235—244; viz zde 243—252.

mový obraz jazyka je možné jen tehdy, zaměříme-li se na jisté období jeho existence; systémové vztahy se projevují v synchronním průřezu, který je však nutno vidět v jeho vývojové dynamice a nikoli staticky.

Ve skladbě je úzkostlivý zřetel k chronologii jednotlivých jevů ještě důležitější než v ostatních složkách mluvnické stavby jazyka, protože syntaktický vývoj probíhá velice nerovnoměrně. Přitom nejde většinou o vystřídání jednoho jevu druhým: „starý útvar nezaniká, nýbrž setrvává v jazyce, a nový útvar tvoří jistou nadstavbu"; zpravidla „nepřestávají žít typy, které bychom mohli nazvat historicky staršími."[4] Tak je tomu v historickém období slovanských jazyků a tak tomu bylo jistě už v praslovanštině; nelze tedy do ní promítat jen konstrukce starší, ale musíme se ptát, jaký byl jejich poměr v jistém vývojovém období ke konstrukcím novějším, které z nich už existovaly a které ještě nikoli. Vznik jednotlivých syntaktických útvarů — i těch novějších — spadá do různé doby, a útvary zcela připomínající primitivnější starobylé jevy vznikají někdy i v pozdní době historické vedle útvarů daleko „pokročilejších". Přežívání starobylých syntaktických útvarů vytváří jeden ze základních předpokladů pro rekonstrukci psl. syntaxe, ale jejich různé stáří a měnící se poměr k útvarům novějším velice ztěžuje rekonstrukci celého syntaktického systému v jistém časovém období praslovanštiny.

Pro starší vývojové fáze praslovanštiny můžeme získat o stavu syntaxe jen kusou představu, v níž budou převažovat hypotézy nad bezpečně zjištěnými fakty. Historickosrovnávací analýza opírající se o širší materiál jazyků indoevropských je při tom cennou pomocí, ale celkový obraz o východisku syntaktického vývoje praslovanštiny nám dát nemůže.

4. Při pokusech o rekonstrukci psl. syntaxe bychom se měli zaměřit především k základním otázkám syntaktické výstavby věty a souvětí. Na prvním místě jde o základní větné typy podle modálnosti: není pochyby, že existovaly věty oznamovací, tázací, rozkazovací a přací, ale je nutno zjistit, jaká byla jejich jazyková forma, jakými jazykovými (zejm. syntaktickými) prostředky byly ztvárněny. Jde tu hlavně o užití slovesného způsobu, infinitivních konstrukcí apod., ale i o existenci tázacích a přacích částic, různých opisů imperativu aj.

Druhou základní otázkou je celková syntaktická stavba jednoduché věty a povaha predikátu. Jde tu o osvětlení psl. jednočlenných a dvojčlenných větných typů a jejich vzájemného poměru, o nominativní a jiné vyjádření činitele děje, o aktivní a pasívní perspektivu věty, o poměr slovesného a jmenného predikátu, o rozšíření a podobu spony.[5] Při zkoumání determinačního vztahu a rozvíjejících členů věty je nutno se ptát na způsoby vyjádření vztahu, zejm. na užití shody a rekce v poměru k juxtapozičnímu připojování členů jen volně začleněných do syntaktické stavby věty.[6] Stejně nás bude zajímat, jak pokročil vývoj od příslovečného určení k předmětu. Zde se bude naše interpretace stýkat s bádáním významoslovným; soustavný zřetel k uplatnění tvarů ohebných slov ve stavbě věty obohatí nauku o významech a funkcích slovních

---

[4] B. Havránek, *Metodická problematika*, sb. K historickosrovnávacímu studiu... 79.

[5] Srov. k tomu podnětné výklady B. Havránka, *K historickosrovnávacímu poznání syntaxe*, sb. OSS 71 n.

[6] Srov. J. Bauer, *Stč. věta s stč. souvětí na základě srovnávacím*, sb. K historickosrovnávacímu studiu... 108n.; viz zde 107—121.

druhů a tvarů ohebných slov novými aspekty. Nelze pominout ani typy několikanásobných větných členů a jejich rozšíření.

Zvláštní problematiku tvoří složitější stavba věty s polovětnými útvary — participiálními, infinitivními, apozičními aj. Musíme se snažit o zjištění, jak těsně byly tyto útvary začleněny do větné stavby a do jaké míry si zachovaly zbytky své větné platnosti, jaký byl jejich významový a formální vztah k větě, k níž se přimykaly. Jistě se zde v daleko větší míře než v historických památkách slovanských jazyků zachovaly zbytky starého nevýrazného rozčlenění jazykových projevů v drobné celky, které nebyly významově ani syntakticky jasně uzavřeny a navzájem od sebe odděleny. Kladly se v jazykovém projevu vedle sebe a nebyly sepjaty ani výrazným a jednoznačným vztahem významovým.[7] Zvláště důležitá je tato možnost při posuzování participiálních konstrukcí.[8]

Také při rekonstrukci psl. souvětí vystupuje do popředí otázka, jak daleko postoupil vývoj od pouhé juxtapozice vět (jejichž významový vztah vyplýval jen z jejich obsahu) ke skutečné parataxi a hypotaxi.[9] Považuji za nesporné, že ke konci psl. období už skutečné souvětné typy existovaly, třebaže měly jinou povahu než typy dnešní; je pravděpodobné, že zde byly vedle nediferencovaných spojení vět i skutečné typy parataktické a hypotaktické. Úkolem bádání je zjistit, které typy to byly a jaké měly místo v celém souvětném systému, a ovšem i osvětlit jejich poměr k jiným způsobům vyjadřování vztahů mezi ději, zejm. k participiálním konstrukcím.

5. Abychom se aspoň přiblížili ke splnění naznačeného úkolu, musíme si dobře ujasnit metodologickou problematiku.[10] Tradiční postup při aplikaci historickosrovnávací metody na syntax nedává uspokojivé výsledky: „В целом метод позволяет реконструировать лишь отдельные черты исходной системы и дополнить вырисовывающуюся частями картину глубокой синтаксической древности некоторыми общими соображениями, опирающимися на сравнительный материал из разных языков и разного времени."[11]

G. S. Knabe naznačuje dva badatelské postupy, které vedou ke spolehlivějším výsledkům.

1. Сопоставление не изолированных синтаксических факторов, а определенных синтаксических тенденций, действующих на протяжении длительного времени в ряде родственных языков, — один из приемов сравни-

---

[7] Srov. G. S. Knabe, *Ješče raz o dvuch putjach razvitija složnogo predloženija*, VJa 4 (1955) č. 1, 108—116.

[8] Srov. B. Havránek, *Metodická problematika*, sb. K historickosrovnávacímu studiu... 84—85; J. Kurz, *Problematika zkoumání syntaxe stsl. jazyka*, tamt. 98—99; R. Večerka, *K synt. funkci přechodníkových participií v starších jazycích slovanských*, tamt. 129—130; týž, *Ke genezi slov. konstrukcí participia praes. act. a praet. act. I.*, Sborník prací fil. fak. Brno 1959, A 7, 37—49; V. Barnet, *K vývoji slovanských konstrukcí s participii aktivními*, SlavPrag 3 (1962) 151—163.

[9] Srov. J. Bauer, *Problema rekonstrukcii praslavjanskogo složnogo predloženija*, Sborník prací fil. fak. Brno 1958, A 6, 43—55; viz zde 210—220.

[10] Srov. k tomu stati cit. v pozn. 3 a dále: B. Havránek, *Metodická problematika historickosrovnávacího studia slovanské syntaxe* (these), sb. Čs. přednášky pro IV. mezinár. sjezd slavistů v Moskvě, P. 1958, 151—157; týž, *Textová kritika a primitivní typy spojování vět v staré češtině*, sb. Studie ze slov. jazykovědy, P. 1958, 53—60; dále příspěvky pronesené na syntaktické konferenci v Brně, v sb. OSS.

[11] L. A. Bulachovskij v odpovědi na 9. otázku k IV. sjezdu slov. filologů, Sbornik otvetov na voprosy po jazykoznaniju, M. 1958, 65.

тельно-исторического исследования синтаксиса, применяемых А. А. Потебней, — гарантирует от ошибок, связанных с неполным соответствием между сравниваемыми фактами.

2. Выведение синтаксических значений из анализа фонетических, морфологических и этимологических данных, — один из приемов сравнительно-исторических исследований, применяемых Б. Дельбрюком, — гарантирует от ошибок, связанных с наличием параллельных инноваций и возможностью заимствований. — Комбинированное использование обоих этих приемов дает возможность избежать препятствий, мешающих применению сравнительно-исторического метода в синтаксисе."[12]

Základní význam má především první postup, zachováme-li zřetel k systémové povaze zkoumaných jevů. O rekonstrukci psl. stavu se můžeme pokusit teprve tehdy, když správně osvětlíme směr syntaktického vývoje v jednotlivých slovanských jazycích a nejstarší historicky dosvědčený stav jejich syntaktického systému. Musí to být skutečně hluboká analýza, která umožní správně zhodnotit všechny syntaktické jevy dosvědčené v nejstarších památkách i v pramenech pozdějších. Je nutno odlišit jevy, které se staly východiskem dalšího vývoje, od jevů vlastních jen jednotlivým památkám, ale zároveň na srovnávacím základě posoudit, zdali se v takových ojedinělých jevech neskrývají zbytky archaických konstrukcí. Známe-li dobře nejstarší historický stav syntaxe jednotlivých slov. jazyků, zejm. jazyků s nejstaršími památkami, i směr jejich historického vývoje, můžeme uvažovat o společném východisku: praslovanský stav bude v průsečíku zjištěných směrů vývoje, prodloužených do předhistorické minulosti. Přitom si nesmíme představovat, že u všech syntaktických jevů existovalo jediné východisko, že ze dvou způsobů vyjádření musí být jeden původní a druhý mladší. V psl. jistě existovaly vedle sebe v mnoha případech různé výrazové možnosti, a slov. jazyky mohly pak využít ve svém dalším vývoji jednoho nebo druhého.[13]

6. Rekonstrukce se tedy musí opírat o výsledky historického a srovnávacího studia vývoje syntaxe v jednotlivých slovanských jazycích; bez tohoto předpokladu nemůže dát bohatší a přesvědčivější výsledky. Přitom zdařilá rekonstrukce zpětně pomůže při řešení mnohých otázek historické skladby, které by jinak zůstaly nejasné, a přispěje ke správnému hodnocení vývojového stupně syntaxe v památkách jednotlivých jazyků.

Při srovnávací analýze nelze pominout ani jazyky s mladší historií, neboť i v nich se často zachovaly archaické konstrukce jinde ztracené nebo zastřené. Příkladem může být lužičtina, která zachovala staré rozlišení tázacího *kak* a spojkového (pův. relativního) *jako*, jinde záhy odstraněné. Základní význam má ovšem trojúhelník staroslověnština — stará ruština — stará čeština, doplněný starou polštinou.[14] Hodnota svědectví jednotlivých slovanských jazyků pro rekonstrukci psl. syntaxe není stejná. Staroslověnština má nejstarší památky, časově poměrně málo vzdálené od konce psl. období, jenže je to nesporně značně stylizovaný spisovný jazyk, v němž se uplatnil vliv

---

[12] G. S. Knabe, *O primenenii sravnitelno-istoričeskogo metoda v sintaksise*, VJa 5 (1956) č. 1, 85.

[13] Srov. B. Havránek, *K historickosrovnávacímu poznání syntaxe*, sb. OSS 81n.

[14] B. Havránek, *Metodická problematika*, sb. K historickosrovnávacímu studiu slov. jazyků 86—87.

řečtiny; proto nemůžeme promítat stsl. jevy do praslovanštiny zvláště v těch oblastech skladby, kde se cizí vliv mohl více uplatnit: ve složitější stavbě věty a v souvětí.[15] V jiných oblastech skladby obsahuje však mnoho starobylých jevů. Stará ruština nám poskytuje mnohem cennější materiál v památkách původních, nezasažených vlivem církevněslovanským; mnohdy však máme potíže s rozlišováním prvků skutečně ruských a církevněslovanských. Stará čeština byla vystavena vlivu latiny, ale ten se uplatnil mnohem méně než vliv řečtiny v stsl. a dá se snadněji odlišit;[16] proto mají stč. památky pro osvětlení psl. syntaxe velkou cenu.

7. Hodnotíme-li syntaktické jevy doložené v památkách jednotlivých slovanských jazyků z hlediska jejich stáří a původu, musíme pamatovat, že praslovanština byla pouze jazyk mluvený. Vznik spisovného jazyka je právě pro syntax velice důležitým mezníkem: v psaném jazyce se ustalují složitější syntaktické konstrukce, vznikají nové konstrukce potřebné ke splnění náročnějších úkolů písemného styku, upevňuje se syntaktická výstavba věty, protože chybějí mimojazykové a intonační prostředky, mohou se dobře uplatnit cizí vlivy. Psl. syntax byla syntax jazyka pouze mluveného. Výrazové potřeby nebyly asi příliš rozsáhlé, i když jistě značně přesahovaly pouhý dialog a zahrnovaly i vyprávění a ústní slovesnost. Nebudeme tedy do praslovanštiny promítat ty syntaktické jevy, které jsou sice doloženy v několika jazycích, ale jsou typické pro jazyk psaný. Některé mohly sice v praslovanštině existovat, ale měly jinou povahu i jiné místo v systému.

Značnou pomocí při posuzování této otázky je studium syntaxe slovanských nářečí. Bez srovnávací analýzy nářeční syntaxe nebude bezpečnější rekonstrukce psl. syntaktického systému možná. Nářečí prošla ovšem také značným vývojem a vedle archaických jevů je v nich mnoho prvků nových. Celkový ráz nářeční skladby je však nesporně bližší předpokládanému stavu praslovanskému než třebas syntax nejstarších památek staroslověnských. Porovnání nářečí se starými památkami ukáže, které syntaktické konstrukce byly zřejmě vlastní živému jazyku i v minulosti a které jsou typicky knižní — a tedy mladší, nikoli praslovanské (aspoň v té podobě, v jaké jsou dosvědčeny). Uvedu příklad. V slov. jazycích je hojně rozšířeno stupňovací souvětí s omezovacím adverbiem *netoliko*, *ne tъkъmo*, *ne tolьko* apod. v první větě a s odporovací spojkou *ale*, *nъ*, *no* atd. v druhé větě.[17] Nářečí však tato souvětí nemají. A také podrobnější analýza stavu v starých památkách ukazuje, že jde o konstrukci knižní, utvořenou podle řeckého a latinského vzoru. Nemůžeme ji tedy klást do praslovanštiny. Nářečí vůbec neznají stupňovací souvětí jako samostatný a formálně ztvárněný typ; máme plné právo soudit, že neexistoval ani v praslovanštině a že vznikl paralelním vývojem teprve ve spisovné podobě jednotlivých slovanských jazyků. Naopak může zase nářečí dosvědčit starobylost jiných jevů. Tak např. v moravských nářečích se zachovalo jako živý typ vyjadřování všeobecného osobního činitele 3. osobou sg. nereflexívního slovesa (*tudy přijde do města*, spis. *tudy se přijde do města*). Tím je dosvědčeno, že po-

---

[15] Srov. J. Bauer, *Vliv řečtiny a latiny na vývoj syntaktické stavby slovanských jazyků*, sb. Čs. přednášky pro IV. mezinár. sjezd slavistů v Moskvě 73n., zvl. 75—82; viz zde 47—67.

[16] Srov. tamt. 83n.

[17] Srov. V. Vondrák, *Vergleichende slav. Grammatik II*², Göttingen 1928, 464—465.

dobné vyjádření staročeské, vykládané dříve jako cizí vliv,[18] je starý jev domácí; srovnání s jinými slov. jazyky pak umožní rozhodnout, zdali jej můžeme klást do doby praslovanské.

8. Pečlivá historická a srovnávací analýza syntaxe slov. jazyků silně omezí i věrohodnost předpokladů, že v psl. existovaly syntaktické prostředky a konstrukce, které zanikly a byly vystřídány jinými. Tak se vysvětluje např. nedostatek obecně slovanských spojek (zvl. hypotaktických). Zdá se však, že pouhé vystřídání jednoho prostředku druhým v syntaxi nenastávalo — každá taková změna je projevem hlubších změn v příslušných syntaktických konstrukcích, jejich splynutí nebo diferenciace. Pokusil jsem se to ukázat na vývoji českého souvětí;[19] zcela obdobná je situace i v jiných slovanských jazycích, v nichž šel vývoj ponenáhlu „přirozenou cestou" bez náhlého a umělého ustálení prostředků při vzniku spisovného jazyka (jako např. v staroslověnštině, třebaže i tam je mnoho stop jejich původní méně vyhraněné funkce). Stejně nepravděpodobný se nám zdá předpoklad, že v dějinách slov. jazyků došlo k vystřídání rozvinutého participiálního vyjadřování vztahů mezi ději vyjadřováním souvětným, že existovala konstrukce dativu absolutního apod.

Nelze ovšem pochybovat, že v praslovanštině existovaly např. takové souvětné typy, jako je souvětí s větami obsahovými, přestože se slov. jazyky podstatně liší v obsahových spojkách. Do praslovanštiny bychom mohli klást nanejvýš *jako*, doložené hojně v stsl. a strušt. a sporadicky v stč. a stpol. Ale je dobře možné, že zde ustálený spojovací prostředek nebyl, že se věty spojovaly v podstatě asyndeticky a jejich vztah se naznačoval různými odkazovacími partikulemi zájmenného, řidčeji též citoslovečného původu. Podobně tomu asi bylo v jiných souvětných typech: v praslovanštině se již ustaloval jistý způsob spojení vět, ale definitivní jeho ztvárnění proběhlo až v jednotlivých slov. jazycích (hl. v jejich spisovné podobě). Tak je např. pravděpodobné, že se podmínkový vztah vyjadřoval spojením věty původně tázací (většinou s tázací partikulí) a následující věty oznamovací, která často začínala odkazovací částicí (*to*, *tako* aj.). Ale ustálení té či oné partikule ve funkci podmínkové spojky spadá až do samotného vývoje jednotlivých jazyků nebo jazykových skupin.

V tomto smyslu lze souhlasit s předpokladem, že kdysi měla velkou úlohu tzv. mluvnicky nevyjádřená hypotaxe. V podstatě se však hypotaktické chápání vztahu mezi větami vyvíjelo postupně podobně jako jeho formální vyjádření.

9. Pro pokusy o úplnější rekonstrukci psl. syntaktického systému si nejprve musíme vytvořit předpoklady. Zpracování historické syntaxe všech slov. jazyků má mnoho mezer a někde je v začátcích; srovnávací osvětlení vývoje syntaxe jednotlivých slov. jazyků chybí téměř úplně; nářeční skladbu nemáme zachycenu ani pro jednotlivé jazyky a o její srovnávací zachycení se teprve chceme pokusit při přípravě slov. jazykového atlasu aspoň na vybraných

---

[18] Srov. Flajšhansův výklad v předmluvě Práškova vydání stč. *Milionu*, Sbírka pramenů ř. I, č. 3, P. 1902, XXVI. Správný výklad podává Fr. Trávníček, *Historická mluvnice česká III — Skladba*, P. 1956, 32—34.

[19] J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, P. 1960, 351n.

jevech. Dílčích výsledků lze však dosáhnout už nyní, využijeme-li skutečně všech dostupných pramenů bádání.[20]

Vedle slovanského materiálu musíme však nutně přihlédnout i k širšímu srovnávacímu materiálu — k syntaktické stavbě jiných jazyků indoevropských. Velmi cenné je srovnání s jazyky baltskými, třebaže při něm musíme postupovat opatrně a nepromítat každou shodu do období baltoslovanského.[21] Ještě opatrněji je třeba pracovat s materiálem z jiných ide. jazyků. Naléhavě zde vyvstává mj. otázka existence optativu, média, prostého futura a jiných slovesných tvarů v praslovanštině. Srovnáváme zde chronologicky ještě mnohem odlehlejší jevy z jazyků různě vyvinutých, takže hrozí nebezpečí nesprávného posuzování zjištěných shod a rozdílů. Silně se tu uplatňuje možnost paralelního vývoje. Tak např. překvapují některé shody ve stavbě souvětí mezi hetitštinou a starými fázemi jazyků slovanských,[22] hledají se dokonce některé etymologicky příbuzné spojky. Ale sotva bude někdo myslit na shody zděděné. Přitom i případy obdobného vývoje v různých jazycích mohou být pro osvětlení psl. stavu užitečné: různé jazyky se vyrovnávaly s podobnými výrazovými potřebami a sáhly nejednou k podobným výrazovým prostředkům.

10. Při pokusech o rekonstrukci psl. syntaktického systému je si nutno klást i otázku souvislosti syntaktického vývoje s vývojem myšlení. Je snad nesporné, že rozvinutost a ustálenost syntaktické stavby je v přímé souvislosti se stupněm abstraktního myšlení nositelů jazyka v dané vývojové etapě. Ale vztah jazyka a myšlení nesmíme zjednodušovat. Není správné, když se každá změna v syntaxi, např. vznik nových prostředků a konstrukcí, jejich diferenciace a ustalování, vykládá jako přímý důsledek vývoje myšlení: lidé poznali nové vztahy mezi předměty a jevy skutečnosti a vytvořili si syntaktické prostředky k jejich vyjádření; naučili se vytvářet složité a sevřené myšlenkové celky a vytvořili si odpovídající syntaktické konstrukce; přestali rozlišovat ten nebo onen odstín vztahu a vzdali se odpovídajícího jazykového prostředku, atp. K takovým výkladům svádí skutečnost, že o vývoji myšlení můžeme usuzovat jen skrze jazyk. Ve skutečnosti je vzájemný poměr jazyka a myšlení mnohem složitější a vliv je oboustranný: nejen myšlení má vliv na jazyk, ale i jazyk (jako nástroj myšlení) má zpětný vliv na vývoj myšlení. Pokrok v myšlení se odráží v jazyce jen v širších souvislostech; jednotlivé změny v jazykové stavbě se nám často jeví z hlediska myšlení jako nemotivované a teprve ve svém souhrnu a výsledcích představují zdokonalování jazyka. Nesmíme tedy ani při rekonstrukci psl. syntaxe pouštět ze zřetele souvislost s myšlením, ale teprve na základě rekonstrukce psl. jazyka si budeme moci utvořit představu i o tehdejším stavu myšlení. Vždycky se však musíme ptát, je-li ten nebo onen předpoklad se zřetelem k vývoji myšlení pravděpodobný nebo nikoli.[23]

---

[20] B. Havránek oznámil na brněnské syntaktické konferenci, že má připravenu syntax jednoduché věty.

[21] Srov. P. Trost, *O baltoslovanských vztazích v oblasti syntaxe*, sb. K historickosrovnávacímu studiu... 124—127.

[22] Srov. V. Čihař, *Syntax vedlejších vět v jazyce hetitském*, sb. O vědeckém poznání soudobých jazyků, P. 1958, 264—269.

[23] Srov. diskusi o vztahu jazyka a myšlení na syntaktické konferenci v Brně, sb. OSS 287 n.

ЗАДАЧИ И МЕТОДЫ РЕКОНСТРУКЦИИ ПРАСЛАВЯНСКОГО СИНТАКСИСА

1. Реконструкция праславянского языка в настоящее время не считается первостепенной целью сравнительно-исторического изучения славянских языков, однако все же она представляет собой важное задание. Праславянский синтаксис до наших дней недостаточно обработан.

2. Идеальное задание — восстановление всей праславянской синтаксической системы в целом. Необходимо постоянно учитывать как системные взаимосвязи синтаксических средств, так и общее состояние праславянского синтаксического строя.

3. Наши исследования должны быть направлены к периоду перед распадом праславянского единства. Синтаксические явления обладают своей специфической хронологией: архаический формальный элемент часто не исчезает, он продолжает существовать в языке, а, с другой стороны, конструкции, сильно напоминающие примитивные древние обороты, возникают иногда даже в позднейший исторический период.

4. При попытках восстановления праславянского синтаксиса следовало бы обратить внимание прежде всего на основные проблемы синтаксического строя простого и сложного предложения. Дается более подробный обзор этих вопросов.

5. Методологическая проблематика исследований: необходимо в особенности знать общее направление синтаксического развития по отдельным славянским языкам, как и древнейшее, исторически засвидетельствованное состояние их синтаксической системы.

6. Ценность свидетельства отдельных славянских языков оказывается в этом отношении не одинаковой; самые важные из них — старославянский, древнерусский и древнечешский (вместе с древнепольским) языки.

7. Так как праславянский язык реализовался лишь в виде устной речи, то на него нельзя проецировать такие языковые средства, которые типичны для письменной речи; напротив, большое значение имеет изучение синтаксиса славянских диалектов.

8. Мало вероятно, что в праславянском языке имелись такие синтаксические средства и конструкции, которые бесследно вышли из употребления и сменились другими средствами (так, вряд ли относится к праславянскому языку абсолютный дательный падеж).

9. Предпосылками восстановления праславянской синтаксической системы являются в особенности: разработка исторического синтаксиса всех славянских языков и привлечение более широкого индоевропейского сравнительного материала. Даже случаи параллельного, независимого развития могут быть ценными.

10. Нужно ставить также и вопрос о связи синтаксического развития с развитием мышления, нельзя, однако, упрощать эту связь.

KONFRONTAČNÍ A SROVNÁVACÍ STUDIUM ČESKÉ A POLSKÉ SYNTAXE

(PŘEDNESENO NA ZASEDÁNÍ ČESKO-POLSKÉ KOMISE 2. IV. 1964 V PRAZE)

Nejdůležitějším momentem při studiu české a polské syntaxe je velice úzká příbuznost obou jazyků. Pro historickosrovnávací studium je to veliká výhoda: můžeme sledovat shodný, paralelní nebo aspoň blízký vývoj syntaktických jevů, zjišťovat jejich společné východisko, řešit otázku vzájemných vlivů a zamýšlet se nad příčinami rozdílů, k nimž se ve vývoji došlo. Pro studium konfrontační je v tom naopak i jistá nevýhoda: mezi oběma jazyky je málo výraznějších typologických rozdílů, málo případů odlišného řešení týchž výrazových potřeb, které jsou při konfrontaci tak podnětné k hlubšímu pochopení systému každého jazyka. Jistě stačí, když odkáži na výsledky konfrontačního studia češtiny a angličtiny, kterých dosáhl Vilém Mathesius a jeho následovníci. Ale není pochyby, že i konfrontační studium blízce příbuzných jazyků je potřebné, možné a velice užitečné, i když má jinou povahu.

Dovolte, abych se nejprve zastavil u některých otázek historickosrovnávacího studia české a polské syntaxe. Jde zde o dvě věci:

/1/ o skutečné historickosrovnávací prozkoumání syntaktického vývoje obou jazyků, a to pokud možno na širší srovnávací základně (aspoň s přihlédnutím k ostatním jazykům zslov. a k jazykům vslov.);

/2/ o uplatnění srovnávacího pohledu při studiu historické syntaxe české a polské.

V prvním úseku stojíme v podstatě na samém začátku práce — nemáme zatím žádnou větší srovnávací studii o vývoji české a polské syntaxe. Není snad nutno podotýkat, že jde o úkol naléhavý a vděčný; a máme k němu již jisté předpoklady v historickém zpracování české a polské skladby. Každý badatel bude ovšem muset vycházet z vlastního studia památek obou jazyků, nelze jen materiál přejímat. Je možno začít s řešením dílčích otázek, ovšem se zřetelem k systémovým souvislostem zkoumaného jevu v obou jazycích. Izolovaný přístup zkresluje situaci v obou jazycích, zastírá rozdíly ve využití syntakt. prostředků i některé shody, skryté za vnějšími odlišnostmi. Je nutno řešit i mnoho otázek metodologických a hledat vhodný způsob srovnávacího výkladu. Velmi pečlivě je třeba zkoumat otázku vlivů jednoho jazyka na druhý, paralelního nebo zprostředkovaného vlivu cizích jazyků, zejm. latiny. Zde je nutný zřetel k situaci v nářečích. Pokouším se právě o historickosrovnávací zpracování vývoje jednoho typu podřadného souvětí v zslov. jazycích, a to vět obsahových; doufám, že rukopis této monografie dokončím ještě v tomto roce. Jádrem práce bude vývoj v češtině a v polštině. Byl bych vděčen za informace, zdali se v Polsku pracuje též na některém problému z historickosrovn. syntaxe našich jazyků. Myslím, že by bylo třeba povzbudit zájem o toto studium na obou stranách.

Srovnávací hledisko v pracích o syntaktickém vývoji češtiny a polštiny se uplatňuje dosti často a velmi plodně, aspoň v dílech novějších. Zejm. polští jazykovědci si často kladli otázku českého vlivu na stpol. syntax a došli k pozoruhodným výsledkům. Připomněl bych zjištění Jodłowského o čes. vlivu na frekvenci účelových vět a jednotlivých spojek v stpol. památkách (PFil. 15, 2, 232—40), zřetel ke stavu v stč. v pracích St. Urbańczyka o pol. relativech a zejm. v jeho práci o bibli královny Žofie (*Z dawnych stosunków językowych polsko-czeskich*, Kraków 1946); k češtině zčásti přihlédl aspoň v obecných výkladech Eino Nieminen (*Beiträge zur altpoln. Syntax I—II*, Helsinki) aj. Zřetel k češtině se uplatňuje i v učebnici *Gramatyka histor. języka polskieqo* od Z. Klemensiewicze—T. Lehra - Spławińského—S. Urbańczyka. Srovnávací hledisko uplatňovala v rostoucí míře v posledních svých pracích H. Koneczna. Většinou však nebyly možnosti ani zdaleka vyčerpány a hlubší srovnání by v mnohém pomohlo vysvětlit vývoj v polštině; rozhodně nemůžeme zůstávat jen u otázky čes. vlivů.

Z české strany je žeň chudší — chyběl zde podnět, jakým byla pro polské jazykovědce otázka českých vlivů v stpol. Ale i pro poznání českého vývoje může dát srovnání s polštinou velice mnoho. Sám jsem se o tom přesvědčil při studiu vývoje českého souvětí; bohužel jsem pro omezený rozsah publikace musel srovnávací poznámky vypustit a omezit se jen na odkazy.

Lze říci, že často je v jednom jazyce pěkně doložen vývojový proces, který se v druhém jazyce v památkách neodráží v celém svém průběhu a je doložen jen ve svých výsledcích. Jindy napovídá vývoj jednoho spis. jazyka, jak asi probíhal písemně nedoložený vývoj v mluvené podobě druhého jazyka. Jako příklad bych uvedl šíření absol. relativ *co* a *jako* v češtině, které je v liter. památkách doloženo dosti špatně. Naproti tomu dobře prozkoumaný vývoj v polštině nám dává představu, jak asi probíhal jejich rozvoj v mluvené češtině. Takových příkladů by se dalo uvésti mnoho. Srovnávací zřetel umožní tedy řešit mnoho otázek a daleko překračuje jen otázku vlivů, třebaže i ta je důležitá. Neměla by být zanedbávána ani z české strany; musí k ní přihlédnout především studie o syntaxi obrozenské a nové češtiny, ale má význam i pro dobu starší. Nedávno jsem např. v jedné dosud nepublikované stati našel právem nadhozenou otázku, zdali polština nemohla mít vliv na rozšíření spojky *jestli* (vedle *jestliže*) v starší češtině; i když odpověď je negativní, je nutno si takové otázky klást. (Jde o stať M. Kubíka, která vyjde ve Slavii.)

Konfrontační studium skladby dnešní češtiny a polštiny se dosud uplatňovalo velmi slabě — najdeme jen jednotlivé postřehy a výklady ve shodách a rozdílech v učebnicích. U nás je to např. Kolajova *Mluvnice a cvičebnice jazyka polského* a *Polský jazyk* od Isy Šaunové. Celá práce stojí ještě před námi. Bude při ní možno uplatnit zkušenosti z porovnávacího studia ruštiny; u nás byla ruské syntaxi věnována velká pozornost a vedle mnoha studií, z nichž nejdůležitější jsou otištěny v obou svazcích *Kapitol ze srovnávací mluvnice ruské a české*, máme i dosti podrobnou systematickou porovnávací syntax jako druhý díl *Příruční mluvnice ruštiny pro Čechy* (P. 1960). Zkušenosti z porovnávacího studia ruské a české skladby se dají ve stručnosti shrnout v těchto bodech:

1. Konfrontační studium syntaxe se nesmí omezit jen na zjišťování rozdílů a na jejich vysvětlování. Jde o porovnání celých syntaktických systémů, při němž musíme velmi pečlivě vážit místo porovnávaných jevů v každém jazyce;

stejně závažné jako rozdíly jsou i shody, a v našem případě ještě závažnější, protože převládají. Studim musí být velice podrobné, aby odkrylo i drobnější rozdíly v rozsahu a souvislostech zkoumaného jevu, v jeho stylistickém zařazení apod.

2. Každý syntaktický jev musíme hodnotit jednak z hlediska jeho místa v syntaktickém systému obou jazyků, jednak z hlediska jeho poměru k odpovídajícímu jevu v druhém jazyce. Přitom hrozí dvojí nebezpečí: že buď přeceníme a neúměrně vyzvedneme i diferenční jevy, které jsou z hlediska syntaktického systému obou jazyků málo závažné, nebo že je naopak podceníme. Diferenční jevy si nutně vyžadují širšího výkladu než jevy shodné, ale přitom musí být jasně patrná jejich závažnost.

3. Je nutné, aby bylo při porovnávání přesně rozlišeno, který jazyk je vlastním předmětem výkladu. Není správné, když se při výkladu některého syntaktického jevu střídavě vychází ze syntaktického systému jednoho i druhého jazyka. Zkoumáme-li např. typy polských neosobních vět, zjišťujeme jejich české protějšky, ale nemůžeme zároveň osvětlovat polské protějšky českých typů, jestliže se obojí nekryjí. Zpětný pohled z češtiny do polštiny tu může být jen dodatečným doplněním výkladu a vždy musí být jasné, který jazyk je v dané chvíli vlastním předmětem zkoumání. Nesystematické střídání pohledů z jednoho jazyka do druhého je jednou z dětských nemocí porovnávacího studia.

4. Je nutné se vyvarovat toho, abychom nevydávali za rozdíly ve stavbě jazyků jevy v podstatě shodné, ale v syntaktické tradici v obou jazycích různě vykládané. Rozdíly v teoretickém přístupu k syntaktickým jevům a v jejich výkladu v polské a české mluvnické tradici ztěžují bádání; při materiálovém studiu ovšem snadno pronikneme k podstatě jevů. Podle zaměření práce pak zvolíme odpovídající způsob výkladu — buď s příklonem k tradici české, nebo polské, anebo způsob nový, který lépe odpovídá zpracovávané problematice. V praktických porovnávacích pracích je ovšem nutno volit způsob výkladu, který se opírá o školskou průpravu předpokládaných uživatelů.

5. V porovnávacím výkladu působí snad největší potíže přesné vystižení rozsahu a frekvence jevů. Často jde o rozdíly velmi těžko postižitelné a vyžadující velmi náročného a materiálově široce založeného studia. Ale přibližná a obecná konstatování, že ten který prostředek nebo význam se vyskytuje v jednom jazyce častěji nebo řidčeji než v druhém, můžeme přijmout jen jako dočasné řešení, které musí být časem zpřesněno.

6. Ideálem by bylo na jedné straně úplné zpracování syntaxe polštiny z hlediska českého a na druhé straně stejné zpracování syntaxe češtiny z hlediska polského. Zkušenosti ukazují, že v takovém výkladu ani nemusí být mnoho odkazů na stav ve vlastním jazyce, ale všechny jevy vykládaného jazyka se vymezují tak, že je jejich poměr k odpovídajícím jevům vlastního jazyka na první pohled zřejmý. Je zcela zřejmé, že výklad polské syntaxe pro Čechy musí být pojat zcela jinak než výklad pro Poláky, a naopak. V takovém zpracování by se odrážely už výsledky podrobného konfrontačního studia, nepodávalo by se tu porovnávání samotné.

Syntetický konfrontační výklad syntaktického systému obou jazyků lze sice postulovat, ale je těžko uskutečnitelný, aspoň v dohledné době.

Konfrontační studium přináší dvojí užitek: jeden bezprostřední pro prak-

tickou výuku druhého jazyka, pro zpracování vhodných učebnic a mluvnic, druhý, stejně důležitý, teoretický pro hlubší poznání mluvnického systému vlastního jazyka i jazyka, s nímž porovnáváme. Nutnost přesně vymezit i jemné rozdíly v povaze a frekvenci syntaktických jevů, které zjišťujeme při konfrontačním studiu blízce příbuzných jazyků, vyžaduje proniknutí k samé podstatě jevů, k jejich odlišení od jevů blízkých, a zároveň odkrývá souvislosti a vztahy s jinými jevy, které by nám jinak unikaly. V tom tkví přínos porovnávacího studia příbuzných jazyků, a jistě vyváží nedostatek skutečných typologických rozdílů, k nimž docházíme při studiu jazyků vzdálených.

Konfrontační studium syntaxe české a polské by mohlo být velice účelně doplněno konfrontací s ruštinou. Vzniklo by tak třístranné porovnávání a přineslo by nesporně mnoho cenných výsledků pro praxi i teorii. Zeměpisné postavení polštiny i její vztahy k češtině a ruštině v minulosti vytvářejí pro to předpoklady. To platí ostatně nejen pro syntax, ale i pro ostatní složky mluvnické stavby.

Nakonec bych se chtěl dotknout otázky, které syntaktické jevy by bylo třeba zpracovávat nejdříve, ať už způsobem historickosrovnávacím nebo konfrontačním. Odpověď není těžká: nejméně bylo dosud vykonáno právě v oblasti, která je jádrem syntaktické problematiky: ve studiu větných typů, vyjadřování predikace, modální, mluvnické a aktuální výstavby promluvy, věty i souvětí. Více bylo už vykonáno ve významosloví, v oblasti významů a funkcí jednotlivých prostředků, ale i zde je pro hlubší srovnávání a porovnávání stále práce dost a dost.

Nebudu podávat výčet jednotlivých otázek — to by mělo být předmětem diskuse mezi syntaktiky, kteří by chtěli v této oblasti pracovat. Nyní jde o to, aby byl o srovnávací a konfrontační studium české a polské syntaxe vzbuzen skutečný zájem a aby na obou stranách vznikla aspoň malá skupinka pracovníků, kteří by ve vzájemné spolupráci začali systematicky pracovat.

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ И СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ЧЕШСКОГО И ПОЛЬСКОГО СИНТАКСИСА

При сравнительно-историческом изучении значительная близость обоих языков, с одной стороны, является выгодной, а с другой — представляет известную невыгоду при сопоставительном изучении.

Сравнительно-историческое исследование должно осмотрительно решать вопрос о влияниях одного языка на другой, параллельного или опосредствованного влияния иностранных языков, особенно латинского. Нередко в одном языке хорошо представлен процесс развития, не отражающийся в памятниках другого языка во всем своем объеме. На древнем этапе обнаруживалось большее влияние чешского языка на польский, а во время чешского национального возрождения, напротив — польское влияние на чешский язык было более значительным.

Сопоставительное изучение синтаксиса современных чешского и польского языков до сих пор применялось мало. На основании опыта с сопоставительным истолкованием синтаксиса русского языка в отношении к чешскому, в 6 пунктах даются главные методические принципы этого изучения. Доказательства его практической и теоретической пользы. Было бы целесообразно учитывать при этом также и данные русского языка.

Набросок последовательности разработки некоторых синтаксических явлений в сопоставительном освещении.

PHÉNOMÈNES CENTRAUX ET PÉRIPHÉRIQUES DANS L'ÉVOLUTION DU SYSTÈME SYNTACTIQUE DE LA LANGUE TCHÈQUE

(TRAVAUX LINGUISTIQUES DE PRAGUE 2 [1966] 225–238)

1. Le caractère du système propre à la structure grammaticale d'une langue se manifeste même dans la syntaxe: des phénomènes singuliers entrent en relations mutuelles, complexes et multiples, ils se déterminent réciproquement ou, au moins, sont liés ensemble. Ces rapports des phénomènes syntaxiques, mutuellement conditionnés, deviennent un facteur important dans l'évolution de la langue: il n'y a pas de changements isolés, mais un changement en provoque un autre ou, au moins, le soutient, ou bien l'un devient le point de départ de l'autre; il y a, au contraire, des changements qui ne peuvent pas se réaliser étant contradictoires aux besoins du système. En effet, il ne s'agit pas là exclusivement d'un mouvement immanent du système qu'on pourrait expliquer par ses propres lois et nécessités: la syntaxe, plus que toute autre partie de la structure grammaticale, doit réagir à tous les changements du rôle communicatif de la langue, elle est plus exposée aux influences des langues étrangères, etc. Mais sa façon de répondre à ces exigences et influences dépend, dans une grande mesure, des données et possibilités du système. Jusqu'ici nos connaissances du système syntaxique sont moins approfondies que celles du système de la morphologie et surtout celles de la phonologie. Quant à l'étude de l'évolution de la structure syntaxique, on n'y a pas, jusqu'ici, suffisamment appliqué le point de vue des relations structurales. Malgré cela — ou plutôt à cause de cela — il faut concentrer notre effort dans cette direction, car autrement on ne ferait que réunir et trier la matière, en décrivant les procédés des changements historiques sanstramais aboutir à leur explication réelle. D'après les résultats des essais réa jés jusqu'ici on peut supposer que l'étude de l'histoire de la syntaxe conçue de cette manière apportera des connaissances intéressantes et importantes.

La structure intérieure de la syntaxe est compliquée et les rapports mutuels sont très variés. Il s'agit là d'une hiérarchie de phénomènes d'ordre divers. Même tout en restant dans le cadre des phénomènes du même ordre, nous trouvons que l'idée des corrélations asymétriques binaires ne nous suffit pas; il s'agit assez souven des relations ternaires et plus compliquées encore; très souvent les phénomènes corrélatifs ne nous présentent pas une simple opposition des membres marqués et non marqués.[1] D'autre part, pour l'évolution de la syntaxe il est très important de se rendre compte quelle est la place que tient un phénomène dans le système, c'est-à-dire s'il s'agit d'un phénomène central

[1] L'idée des corrélations binaires ne nous suffit même pas pour la morphologie; cf. M. Dokulil, *K otázce morfologických protikladů*, SaS 19 (1958) 81–103; H. Křížková, *Privativnyje oppozicii i nekotoryje problemy analiza mnogočislennych kategorij*, TLP 1 (1964) 203–213.

ou périphérique. Nous avons tiré quelques exemples de l'évolution historique de la langue tchèque qui nous serviront à donner une idée sur les genres principaux des types d'oppositions auxquels on a affaire, sur le caractère central ou périphérique de certains phénomènes et sur leur rôle dans le système syntaxique au cours de son évolution.

2. Il est incontestable que les rapports binaires entre les phénomènes du même ordre jouent leur rôle dans l'évolution du système syntaxique. On y constate souvent l'opposition d'éléments non marqués et d'éléments marqués: dans l'évolution historique, les corrélations asymétriques de ce genre naissent et disparaissent; la marque même peut subir des changements et les membres d'opposition peuvent échanger leurs places.[2]

Dans le domaine des phénomènes qui se trouvent sur la limite morphologie — syntaxe, c'est, par exemple, l'opposition du complément d'objet génitif et du complément d'objet accusatif après les verbes transitifs en négation. Dans le vieux tchèque, la répartition complémentaire des fonctions de ces deux cas (accusatif avec le verbe en forme affirmative, génitif avec le verbe en forme négative) etait strictement respectée. Mais ce rapport a lentement changé pour devenir finalement une corrélation asymétrique: l'accusatif apparaît même après un verbe négatif et se fait plus fréquent, d'abord en rôle du pendant — motivé de telle ou telle façon — du complément d'objet génitif. Mais sous le poids des constructions avec le verbe affirmatif, l'accusatif est devenu plus fréquent et finalement il a prédominé. Ainsi l'accusatif s'est changé en cas non marqué du complément d'objet même après le verbe négatif et le génitif prit le rôle de son pendant marqué. De cette manière, la position du génitif négatif dans le système s'est affaiblie, il est devenu peu un phénomène périphérique, cédant sa place de plus en plus à l'accusatif, et il a presque disparu. Il ne s'est maintenu que là où il trouve en même temps un appui dans la signification partitive.[3] On pourrait suivre, d'une manière analogue, les changements du rapport entre le nominatif prédicatif et l'instrumental prédicatif etc.

21. C'est surtout dans l'évolution de la phrase complexe qu'on peut suivre la genèse et les changements des corrélations asymétriques très intéressants et instructifs. Arrêtons-nous à l'évolution des propositions complétives.[4]

Au 14e siècle, ces propositions subordonnées se divisaient nettement en deux types aux sphères d'emploi différentes qui n'étaient presque jamais interchangeables: (1) Le premier type comportait les propositions introduites par la

---

[2] À propos du rôle de ces changements voir R. Růžička sur l'évolution des participes en vieux slave et en vieux russe dans les articles: *Zur Rolle der asymmetrischen Korrelation in der historischen Syntax*, OSS 186—189; *Korrelationswandel als Erklärungsmodell in der diachronischen Grammatik*, ZfSl 7 (1962) 670—685; voir aussi sa monographie *Das syntaktische System der altslavischen Partizipien und sein Verhältnis zum Griechischen*, Berlin 1963. Voir les remarques critiques de O. Leška sur les explications de R. Růžička dans l'article *Pokus o interpretaci syntaktických vývojových změn*, Bull ÚRJL 8 (1964) 23—25.

[3] L'alternance du génitif et de l'accusatif au vieux slave est expliquée sur la base comparative par R. Večerka dans son article *Střídání záporového genitivu s akusativem v staroslověnštině*. Studie ze slovanské jazykovědy, P. 1958, 185—200. L'évolution dans la langue tchéque est décrite par K. Hausenblas dans sa monographie *Vývoj předmětového genitivu v češtině*, P. 1958.

[4] L'analyse de l'évolution des complétives se trouve dans mon livre *Vývoj českého souvětí*, P. 1960, 115—153. L'état actuel est décrit dans l'oeuvre J. Bauer—M. Grepl, *Skladba spisovné češtiny*, P. 1965², 173—180.

conjonction *že* (*ež*, *jež*, etc.) avec l'indicatif du verbe. Elles exprimaient une communication subordonnée que le sujet parlant donnait pour réelle sans point affaiblir leur valeur affirmative. (2) Le second type renfermait des propositions au verbe en conditionnel dont le *by* remplissait le rôle de conjonction (plus tard remplacé par la conjonction *aby*); ces propositions exprimaient une communication à laquelle le sujet parlant attribuait une valeur affirmative atténuée (apparence, supposition, invraisemblance) ou qu'il présentait même comme fausse (fausseté, contestation). Or la différence entre ces deux types de complétives consistait dans le genre de la modalité exprimant la certitude propre à chacun d'eux: (1) *zvěděšta, že jich otec velmi nemóže*; *slyšal sem, že drahých mastí ptáte* × (2) *Vlaši mniechu, by Čechové děti jedli*; *zdáše mi sě ve sně, bych syna urodila*; *ty pravíš, bych já blúdil, a svého nic nesúdíš*; *neb jest nikdy neslýcháno, by šel děšť v těch krajinách.* Il ne s'agissait pas là d'une corrélation entre un membre non marqué (c'est-à-dire neutre à l'égard de la modalité de certitude de la communication subordonnée) et un élément marqué, mais des types complémentaires, qui — quant à leur place dans le système — étaient équivalents. Il y avait assurément une différence de fréquence: les complétives à l'indicatif avec *že* apparaissaient plus souvent parce que, dans la parole, les communications réelles dépendantes étaient plus fréquentes que celles d'une valeur affirmative atténuée; mais partout où il s'agissait d'une communication à valeur affirmative atténuée on employait une proposition au conditionnel avec *by*.

Les propositions avec *že* ainsi que celles avec *by* représentaient le noyau non marqué des types plus spéciaux de complétives exprimant divers genres de la modalité de certitude et elles y avaient leurs pendants marqués:

(1) Les complétives avec *že* dans les propositions introduites par les conjonctions *ano*, *nali* (interjections de leur origine) ou bien par la conjonction *a* suivie du pronom de la 1ère ou de la 2e personne (*a já*, *a ty*, *a my*, *a vy*), par ex. *Ctirad uzřě*, *nalit dievka pláče*; *ten otec svatý uslyšě*, *ano matka buožie s svým milým synem mluví*; *již vizi*, *a ty na smrt jdeš.* Dans ce cas, la marque consistait dans la nuance spéciale de la communication dépendante: perception vive de sens; c'est pourquoi ces propositions n'apparaissent qu'après les verbes de perception sensorielle dans la proposition principale. Les propositions à *že* étaient neutres à l'égard de cette marque. On s'en servait couramment non seulement après les verbes de perception sensorielle, mais aussi après d'autres expressions capables d'introduire une communication réelle subordonnée. La signification assez étroite des propositions avec *nali*, *ano*, *a já* (*a ty*, *a my*, *a vy*) avait pour conséquence qu'elles étaient moins fréquentes que les propositions non marquées avec *že*; c'est pourquoi elles se trouvaient dans une situation favorable à les faire passer parmi les phénomènes périphériques. Mais cette circonstance à elle seule ne suffit pas pour accomplir ce procédé, tant que dans l'idée des sujets parlants ces propositions restaient liées à une marque importante. Cette marque était réellement importante au vieux tchèque et elle l'est restée jusqu'aujourd'hui: même dans la langue actuelle on l'exprime dans le cadre des complétives par des propositions avec *jak* (v. plus loin). C'est pour d'autres motifs que les propositions avec *nali*, *ano*, *a já* passèrent parmi les phénomènes périphériques (on en parlera au § 4). Mais elles ne purent disparaître qu'au moment où un autre moyen s'était formé pour exprimer la marque mentionnée (c'est-à-dire une action réelle vivement perçue).

(2) Les propositions ayant la valeur affirmative atténuée avec *by* ne possédaient pas de pendant marqué aussi net, mais pourtant il s' en constituait un dans l'emploi des propositions avec la conjonction *jako* et avec le conditionnel (*jako by*). Au 14e siècle, on ne rencontre plus que les derniers restes isolés des complétives réelles avec *jako* + indicatif; elles ont été presque complètement remplacées par les complétives avec *že*. Les propositions avec *jako by* étaient plus fréquentes et servaient à exprimer à peu près les mêmes nuances que les propositions avec *by*. Au cours du temps, leur rôle s'est peu à peu limité à exprimer une action imaginée ou feinte: *zdáše sě jima, jakoby chléb byl prostydlý*; *podlé ňeho tak ležala, činieci, jako by spala*. Cet emploi des complétives avec *jako by* s'est maintenu.

22. A la fin de l'évolution postérieure (commençant à la fin du 14e siècle et ne s'achevant qu'au début du nôtre, dans le nouveau tchèque littéraire), un changement d'importance fondamentale s'est produit: les propositions indicatives avec *že* se sont répandues dans tout le type plus large des complétives et y sont devenues, au point de vue de la modalité de certitude, une expression non marquée, tandis que les propositions au conditionnel avec *by*, *aby* (plus tard aussi *že by*) ont été réduites à exprimer des communications à valeur affirmative atténuée. Ainsi elles sont devenues un pendant marqué des propositions indicatives avec *že*. C'est de cette façon-là qu'une corrélation asymétrique s'est formée, dans laquelle une expression marquée n'est que facultative, point obligatoire, et en conséquence beaucoup plus rare. Mais la situation est plus compliquée, car les complétives avec *že* ont gardé encore un autre pendant marqué: propositions indicatives avec *jak* qui se substituèrent aux anciennes propositions avec *ano*, *an* pour exprimer une action vivement perçue, par ex. *viděli, jak Jiskra sám krátkým klusem jede*. Dans un certain sens, il y a encore un autre pendant marqué pour les complétives avec *že*: ce sont les complétives juxtaposées sans conjonctions, dont l'emploi est limité à une action réelle, par ex. *rybáři vzhlédnou a vidí*: *žena jde sama, bez dítěte*; *já vím, jsou všude překrásné chvíle*. Or, dans la corrélation, le membre non marqué possède plusieurs pendants marqués qui ont tous pour marque une certaine nuance de la modalité de certitude. A ce propos, on voit plusieurs genres des complétives marquées assumer certaines nuances stylistiques, devenir plus rares, changer en phénomènes périphériques ou même disparaître, si l'on ne sent plus la nécessité d'exprimer la marque en question par une subordonnée spéciale, soit que la marque ressort de la principale, soit qu'elle est exprimée autrement. C'est le cas des complétives au conditionnel avec *že* ou bien avec *jako*, exprimant une communication non garantie, empruntée à une autre personne (*že by* = „že prý"); comp. plus loin.

23. L'évolution jusqu'à l'état actuel fut compliquée. Au 16e siècle on rencontre une situation passagère très caractéristique. L'ancienne frontière entre les complétives réelles et celles à valeur affirmative atténuée commence à s'effacer parce que les propositions indicatives avec *že* ont peu à peu élargi leur sphère dans le domaine des propositions ayant la valeur affirmative atténuée, par ex. *vy mníte, že sou praví křesťané, však sou zpola pohané*. Dans ce cas on se servait aussi de propositions avec *že* + conditionnel, par ex. *ona domnívající se, že by zahradník byl, řekla jemu* (au lieu de *mnieci, by* en vieux tchèque). Par contre, les propositions au conditionnel, dans lesquelles le *by* était de plus en plus remplacé par la conjonction *aby*, n'élargirent pas la sphère

primitive de leur emploi, au contraire elles la rétrécirent: elles se sont maintenues surtout après une principale négative, par ex. *nezdá se mi, by se co na horách tureckých rodilo*; *napamatuji se, abychom kdy na čem jistém zůstali.* L'évolution ultérieure a limité encore davantage l'emploi de ces propositions à mesure qu'aujourd'hui les propositions avec *aby* ne sont courantes que dans les phrases du type *není možné, aby to byla pravda*; après la négation, il est possible d'employer les propositions avec *že by*: *nevěřím, že by to dokázal* = „že to dokáže".

En revanche, au 16e siècle un nouveau type de complétives à valeur affirmative atténuée est devenu courant: les propositions avec *že by*, c'est-à-dire avec la conjonction *že* et le conditionnel du verbe exprimant une communication douteuse qu'on tient d'une autre personne: *tak jsem slyšal, že by na tě hoře zabil Kain Abele*; *tu někteří o nějakém divu praví, že by se stal.* On peut y voir l'influence du latin. Le procédé a été favorisé par la circonstance que dans la langue des humanistes tchèques des 16e et 17e siècles, le conditionnel est devenu extrêmement fréquent pour exprimer toute action dont la valeur réelle était plus ou moins atténuée; on rencontre parfois des propositions de ce type qui, de notre point de vue, n'ont aucun motif. C'est ainsi que le conditionnel a pu pénétrer même dans les complétives avec *že* qui exprimaient une communication dépendante réelle, par ex. *uzřev, že by oklamán byl od mudrců* (cf. vieux-tch. *že jest oklamán*).

Après cette exubérance passagère, les complétives au conditionnel se firent plus rares. La rupture dans l'évolution de la langue tchèque après la Montagne Blanche (1620) contribua à ce procédé. Le conditionnel cessa d'être le moyen courant pour exprimer une modalité de certitude et en conséquence les complétives au conditionnel tombèrent parmi les phénomènes periphériques et se firent de plus en plus rares quoique l'époque de la renaissance tchèque (au 19e siècle) s'efforçât de renouveler leur emploi d'après le modèle de la langue des 16e et 17e siècles. Les complétives au conditionnel exprimant une communication non garantie ont complètement disparu n'ayant pas d'appui dans le langage du peuple.

24. Le schéma suivant peut nous donner une idée sur l'évolution des complétives (qu'on vient d'esquisser) à partir des deux types indépendants jusqu'au type unique à une corrélation du membre non marqué et marqué. (Voir pl. p. 40.)

25. Si l'on suit cette évolution à partir des types complémentaires et équivalents jusqu'à la corrélation asymétrique des membres marqués et non marqués, on y trouve comme un trait typique le fait que l'importance du membre non marqué dans la structure s'affermit tandis que celle du membre marqué s'affaiblit. Alors c'est le membre non marqué qui — en représentant tout le type — se range dans le système des propositions subordonnées, tandis que le membre marqué, devenu moins important ou périphérique, passe au second plan, se fait de plus en plus rare et peut même disparaître. Son sort dépend de la valeur communicative de la marque et des possibilités qui s'offrent à exprimer l'idée d'une autre façon. Il n'arrive presque jamais que les deux membres de la corrélation deviennent parties équivalentes de la structure syntaxique; la frontière qui sépare leurs sphères d'emploi primitives ne disparaît pas de façon à leur permettre d'élargir leur sphère dans l'un et dans l'autre sens, c'est-à-dire que réciproquement l'un puisse prendre la place

Les complétives:		
14e siècle:	1er type: action réelle sans aucune restriction quant à sa valeur affirmative:	2e type: action à la valeur atténuée ou contraire à la réalité (la certitude limitée):
non marqué:	*že* + indicatif	*by*, (*aby*) — propositions au conditionnel
marqué:	action vivement perçue: *ano, nali, a jā...*	action imaginée ou feinte: (*jako by*)
16e siècle: non marqué:	*že* + indicatif →	
marqué:	action vivement perçue: *ano, an* + indicatif	*aby*, (*by*) — action contestée ou douteuse *že by* — communication empruntée sans garantie
		jako by — action imaginée ou feinte
le tchèque actuel: non marqué:	*že* + indicatif	
marqué:	action réelle vivement perçue: *jak* + indicatif action réelle: juxtaposition sans conjonctions	action irréelle (contraire à la réalité) ou à valeur affirmative atténuée: *že by* — action contestée *aby* — action contestée avec une nuance émotive (propositions jouant le rôle de sujet) *jako by* — action imaginée ou feinte

Explications: La ligne perpendiculaire ininterrompue marque la limite entre deux types complémentaires indépendants qui ne sont pas liés par la corrélation asymétrique des membres marqués et non marqués; la ligne à petites rayures marque l'affaiblissement de cette limite; la ligne horizontale pointillée sépare les membres de la corrélation, le marqué du non marqué, la perpendiculaire les différents genres de membres marqués. Entre parenthèses, on trouve des moyens moins courants qui sont en train de se former (*aby* au 14e siècle) ou qui, au contraire, manifestent une tendance à disparaitre (*by* au 16e siecle) ou bien tout simplement des moyens rares.

de l'autre. Nous l'avons vu dans le cas des propositions complétives. L'évolution des propositions relatives nous présente des faits semblables: dans le vieux tchèque, il y avait deux types différents — d'un côté les propositions avec *jenž*, *ješto*, de l'autre côté celles-ci avec *kto*, *čso*, *který* et avec d'autres pronoms et adverbes relatifs d'origine interrogative. Les unes indiquaient d'habitude le caractère d'une personne ou d'une chose connue, les autres se rattachaient à une personne ou à une chose en général, par ex. *jehož někdy najvěrnějšieho mnieše, tomu káza na nátonu bradu obrubati*; *pože-*

hnaný, jenžto přišel × *kdo chce zbýti strasti, neroď prsta mezi dřvi a podvoj klásti.* Quand la frontière entre ces deux types commença à s'effacer, les pronoms et les adverbes relatifs d'origine interogative prirent peu à peu la place de ceux d'origine démonstrative, mais le procédé en sens inverse ne se produisit pas (sauf quelques cas isolés où l'on confondait les relatifs des deux genres). C'est de cette manière que le *jenž* est devenu le pendant marqué de *který* (ou *kdo, co*) non marqué. Mais comme il s'agissait d'une marque dont l'importance — au point de vue de la structure syntaxique tchèque — était insignifiante (l'opposition du déterminé et du non déterminé n'y jouant qu'un rôle restreint), le *jenž* a reculé au rôle d'un pendant stylistique de *který*; ce dernier est employé dans la langue littéraire aussi bien que dans le langage du peuple, tandis que l'emploi de *jenž* n'est plus réservé qu' à la langue littéraire.[5]

26. Nous n'allons pas accumuler des exemples d'une évolution semblable. Parfois il y a des cas plus compliqués encore, s'il s'agit d'une corrélation des phénomènes syntaxiques de natures différentes. Les constructions semiprédicatives et les propositions subordonnées exprimant une action secondaire nous en donnent un exemple. Dans la langue littéraire du 16e siècle, il y avait une concurrence entre ces deux moyens d'expression (par rapport à l'usage du vieux tchèque, la part des constructions semiprédicatives aux participes ou aux infinitifs a augmenté d'une manière remarquable, ce qui a un peu limité la fréquence des propositions subordonnées) mais dans le langage populaire, cette évolution n'a pas eu lieu, les constructions aux participes sont devenues des phénomènes périphériques et elles ont presque complètement disparu. La langue littéraire actuelle s'est rapprochée de la langue parlée, mais elle a gardé les constructions aux participes comme un moyen de nuance stylistique spéciale à côté de la phrase complexe.

3. Suivons maintenant les cas où l'opposition des phénomènes complémentaires s'est maintenue sans entraîner une corrélation asymétrique des membres marqués et non marqués. Les changements des proportions entre les propositions dirèmes et monorèmes peuvent nous servir d'exemple typique.

Les propositions dirèmes tiennent le rôle du type principal déjà à l'époque du vieux tchèque et, au cours de l'évolution historique, leur position s'est encore affermie. Mais cela ne veut pas dire que les propositions monorèmes aient dû reculer à la périphérie du système syntaxique. Au contraire, ces deux types de propositions partagèrent leurs rôles d'une nouvelle manière qui a donné une position plus solide aux propositions monorèmes: on commença à préférer les propositions dirèmes pour exprimer des actions à agent déterminé, et dans cette fonction elles supprimèrent l'emploi des propositions monorèmes à agent au datif ou à l'accusatif; les propositions monorèmes ont gardé leur ancienne sphère d'emploi, c'est-à-dire elles continuaient à exprimer les actions sans agent ou prises comme telles, et à côté de cella, elles ont reçu un rôle nouveau — celui d'être le moyen principal pour exprimer une action à agent général (c'est-à-dire où l'on comprend un agent personnel, vivant, mais pas concret: gens, homme, quelqu'un, comme dans les propositions françaises avec *on* et dans les allemandes avec *man*) ou à l'agent intentionnellement non exprimé. Les genres de propositions qui ne prirent pas part à cette nouvelle répartition

[5] Cf. l'analyse de l'évolution des relatives dans mon livre *Vývoj čes. souvětí*, 188—211.

des rôles reculèrent à la périphérie du système et au cours du temps, ils ont disparu ou bien ils se sont maintenus comme des moyens bien rares, accompagnés de différentes nuances sémantiques ou stylistiques.

31. Le déclin des propositions monorèmes se manifeste de la manière la plus frappante dans les propositions exprimant le mode de nécessité, de convenance, de possibilité[6] dont la base était l'infinitif avec le verbe copulatif *býti* ou un adverbe prédicatif modal impersonnel avec la copule *býti* et l'infinitif et dans lesquelles l'agent était exprimé par le datif; cf. le vieux tchèque: *bylo jemu býti sedm let v lesě*; *tomuť jest tak ostati*; *třěba mi s tebú mluviti tajného*; *co mi učiniti s tobú?*; *co je nám sobě sdieti?*.[7] Le tchèque actuel en a conservé comme type pleinement vivant seules les propositions exprimant la possibilité et les questions déliberatives exprimant la convenance dont l'agent est compris en général: *odtud je vidět Prahu*; *teď je všude znát zlé časy*; *je třeba odejít*; *co dělat?*; *kam jít?*; *být či nebýt?*, etc. On n'emploie pas de propositions monorèmes de ce type si leur action a un agent déterminé; c'est pourquoi le datif exprimant le sujet en est exclu; au lieu de cette construction-ci on se sert d'une construction dirème: *odtud můžete vidět Prahu*; *potřebuji s tebou mluvit*; *co máme dělat?*; *kam mají jít?*; etc. Pour exprimer la nécessité on emploie le verbe personnel *musiti* (au vieux tchèque aussi *drbiti*), emprunté à l'allemand. Les propositions dirèmes avec ce verbe ou avec le verbe *míti* (< *jmieti*) ont remplacé les propositions impersonnelles dans lesquelles l'infinitif avec le verbe *býti* servait de prédicat et leur agent était exprimé par le datif. Par ce procédé le tchèque s'est différencié d'une manière remarquable, par ex., du russe où cette évolution n'a pas eu lieu. Il est difficile de dire si le tchèque a emprunté le verbe modal *musiti* (et *drbiti*) parce que celui-ci se prêtait à la tendance d'élargir l'emploi des propositions modales dirèmes, ou si l'emprunt de ces verbes rendit cette évolution possible. Néanmoins il est sûr que ce procédé correspond à la tendance d'exprimer l'action à l'agent déterminé par une proposition dirème ce qui a poussé les propositions monorèmes à la périphérie jusqu' à les faire presque disparaître en cette fonction.

Le résultat de l'évolution qu'on vient de tracer représente un parallélisme complet des constructions dirème et monorème entre les propositions correspondantes, celles au mode de volonté exprimé et celles à ce mode non exprimé: la proposition dirème qui n' exprime pas la nécessité, l'intention ou la possibilité a son pendant direct dans la proposition dirème exprimant ces significations par des moyens spéciaux — expressions modales personnelles. La proposition monorème n'exprimant pas le mode de volonté a son pendant dans la proposition monorème aux expressions modales impersonnelles, évent. à la forme impersonnelle réfléchie du verbe modal:

---

[6] Le datif d'agent n'est courant dans le tchèque actuel qu'en un seul type de propositions monorèmes: *dnes se nám dobře pracuje*; *tudy se vám špatně půjde*, etc. On y exprime une disposition à l'action qui n'est pas due au sujet mais qui provient de toute la situation, du milieu, des circonstances, etc. (De plus, ces propositions ressemblent à celles sans datif d'agent à l'action attribuée à un sujet général: *dnes se dobře pracuje, tudy se jde špatně*, etc.) La ressemblance de forme avec les propositions du type *v hlavě mu hučelo* y a certainement joué son rôle; dans ces propositions, il ne s'agit pas d'un datif d'agent réel mais d'un datif possessif (= *v jeho hlavě hučelo*); v. J. Bauer—M. Grepl, op. cit. 38—39. Il est encore important que ces propositions n'experiment pas le mode de nécessité, de possibilité, etc.

[7] D'autres exemples sont donnés par J. Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého IV*, P. 1929, 389—390 et 574.

(1)	*včera odjel*	*včera musel//měl//byl nucen odjet;*
	dnes odjede	*dnes bude moci//smí//chce odjet;*
(2a)	*zítra už bude pršet*	*zítra už musí//může pršet;*
	kéž by nepršelo!	*už by nemělo pršet;*
(2b)	*zde se nekouří*	*zde se nesmí kouřit (zde nelze kouřit);*
	do kopce se chodí pomalu	*do kopce je nutno//třeba//se musí chodit pomalu;*
	tam se jede přes Plzeň	*tam se dá//se může//lze//je možno jet přes Plzeň.*

Or, on voit ici la naissance d'une nouvelle corrélation dans laquelle on exprime une valeur modale ajoutée par des moyens spéciaux du même genre (en principe lexicaux grammaticaux) sans changer la forme grammaticale fondamentale de la proposition. Voilà le résultat de l'évolution. Mais une question se pose encore: Est-ce que la tendance qui a mené à la naissance de ce parallélisme n'a pas provoqué toute cette évolution — et à quelle mesure?

Les constructions qui n'étaient pas conformes à cet état de choses récemment établi ont dû céder. C'est bien le cas des monorèmes exprimant le mode de nécessité qui persistaient comme un moyen de la langue littéraire encore au siècle précédant (de nos jours elles sont complètement archaïques): *Čechům bylo po porážce ustupovati.* Aujourd'hui on se sert seulement de propositions aux adverbes prédicatifs modaux impersonnels *lze, je třeba, je možno,* etc., mais sans le datif d'agent, et de questions délibératives à l'infinitif (elles expriment une action à agent général). Jusqu'à nos jours, la langue littéraire a conservé un nombre assez restreint de ces constructions à datif d'agent mais comme moyens livresques et bien rares: *bude vám možno přijet?*; *nám je třeba studovat*; *je vám libo vstoupit?*, etc.

32. Cette évolution s'est déroulée encore dans une partie d'autres types de propositions monorèmes. C'est, par ex., le cas de quelques propositions nominales à l'accusatif d'agent qui ont disparu: *hněvť mě jest naň* // le nouveau tchèque *hněvám se na něho*; *strach mě za krále* // *bojím se o krále, mám strach o krále.*[8]

On peut voir la tendance à exprimer l'action à agent déterminé par une construction clairement personnelle (à nominatif d'agent) encore dans le déclin des propositions à génitif partitif ou negatif en rôle de sujet; comp. vieux-tch. *jedno pláče jiej zbýváše* // nouveau-tch. *jen pláč jí zbýval*; *žádného domu celého nezůstalo* // *žádný dům nezůstal celý.*[9]

33. D'autre part, la façon d'exprimer l'action à l'agent général par une proposition monorème s'est affermie et elle a élargi son domaine d'emploi d'une manière importante. Dans le vieux tchèque, on trouve — assez rarement d'ailleurs — des constructions impersonnelles au participe passif: *by na lov jěno*; *prošeno mne i otce mého*; *má k němu hleděno býti.*[10] La façon la plus courante, c'était l'emploi des propositions avec le verbe à la 3e personne du sg. masc., quelquefois même avec le sujet exprimé *člověk* „l'homme" qui ailleurs était toujours sous-entendu: *odtud přijde do jiného království*; *z sieně do každé komory jíti mohl*; *jakožto kořením hady zapudí, takéž nečisté myšlenie modlitbami odpudí*; — *když člověk ustane, dětí ni domu spomene.* La langue littéraire n'en a gardé que des locutions de comparaison figées, comme *jako když bičem mrská,* etc.; dans certains dialectes cette façon de s'exprimer s'est maintenue presque dans toute son étendue (cf. en Moravie de l'Est: *to přějde za půl hoďiny*; *enom že mosí skoro vstávat*). Autrement, une construction à la forme impersonnelle

[8] Cf. J. Gebauer, op. cit. 316; Fr. Trávní ček, *Neslovesné věty v češtině II*, Brno 1931, 125—126.
[9] Cf. J. Gebauer, op. cit. 333—334 et 350; K. Hausenblas, op. cit. 54 suiv.
[10] Cf. B. Havránek, *Genera verbi v slovanských jazycích II*, P. 1937, 86 suiv.

réfléchie du verbe a pris sa place. En vieux tchèque, elle a été sporadique: *čte se v kronice římské*; *říká se latině.*[11]

Il y a encore un autre type de propositions monorèmes qui est devenu plus fréquent. Il s'agit de propositions nominales consistant en substantif au nominatif qui apparaissent en titres, dans les descriptions, etc., par ex. *Škola. Všude klid a mír. Moře! Praha?* Dans ce cas tout agent est naturellement exclu.

34. Une opposition de genre tout à fait différent existait entre les propositions verbales et nominales. Depuis les temps les plus reculés, il y avait une concurrence entre l'expression purement nominale et l'expression avec le verbe copulatif — les deux constructions étant synonymes: *hrozné o tom mysliti*; *kde bolest, tu bieda*; *on sluha, já pán*; *Hospodin mi pomocník* // *Hospodin mi jest pomocník*; *obec jest každého ohrada.*[12] L'expression avec la copule *býti* a finalement prédominé et la construction sans copule est devenue — dans la langue littéraire — un phénomène périphérique, rare et limité à certains cas seulement: elle est possible avant tout à la 3e personne du sg. de l'ind. prés. dans des propositions d'une valeur durable, atemporelle, par ex. dans les proverbes (*mladost — radost*), dans les propositions nominales descriptives, etc. Mais partout, on y sent l'ellipse de la copule. Dans les dialectes et en partie même dans la forme parlée de la langue littéraire, la situation est un peu différente car l'expression nominale y a subsisté dans une mesure beaucoup plus importante.

35. Les exemples qu'on vient de donner témoignent que même un phénomène rare ne devient pas un fait périphérique tant qu'il remplit une fonction importante et qu'il n'est pas un simple synonyme (d'habitude marqué ou au moins nuancé d'une manière spéciale) d'un autre phénomène du même ordre mais qui occupe, dans le système, une place plus importante.

4. Ce sont des phénomènes rares aussi bien que des phénomènes fréquents qui passent à la périphérie du système syntaxique s'ils ne prennent pas place dans l'évolution courante, s'ils ne s'adaptent pas à la nouvelle organisation de toute la classe de phénomènes du même ordre. Au cours de l'évolution syntaxique, ce ne sont pas seulement des phénomènes singuliers qui changent, mais même des principes organisateurs (qui font grouper les phénomènes en système) subissent des changements.

41. Nous allons choisir un exemple dans l'évolution de la phrase complexe. On peut voir le stade initial de l'évolution de la phrase complexe dans la simple juxtaposition où les propositions étaient unies tout simplement par leurs sens, leurs rapports syntaxiques et sémantiques restant inexprimés. La nature des types de ces phrases — si l'on peut les nommer ainsi — était différente de celle des types actuels: la sphère de leur emploi était, en général, plus étroite et leur sens moins abstrait; leurs limites ne correspondaient pas aux limites des types d'aujourd'hui; il s'agissait d'habitude d'une union de propositions avec un seul terme de liaison ou avec un groupe de termes semblables qui n'avaient pas encore complètement perdu leur signification primitive non conjonctionnelle;

---

[11] Cf. Fr. Trávníček, *Historická mluvnice česká III — Skladba*, P. 1962², 34—40. Sur l'état dans les dialectes v. J. Chloupek, *Východomoravské věty se zevšeobecňujícím osobním a neurčitým věcným podmětem*, Sborník prací fil. fak. Brno 1962, A 10, 57—65.

[12] Cf. Fr. Trávníček, op. cit. 10—16, et *Neslovesné věty... II.*

leur signification lexicale primitive, qui y survivait, donnait une nuance particulière au rapport entre les propositions.[13]

Au commencement de l'époque historique, c'est un nouveau principe de grouper les phrases complexes qui a prévalu; il consiste dans l'opposition de la phrase coordonnée et de la subordonnée. En dehors de cela, il y avait des types intermédiaires qui pouvaient remplir le rôle tantôt d'une coordonnée, tantôt d'une subordonnée selon le contexte et leur signification lexicale. On en trouve un type caractéristique, par ex., dans les propositions avec *až* qui sont quelquefois difficiles à classer: on y rencontre plusieurs rapports — celui de jonction (*až* = „et finalement", „et ensuite"), celui de temps (*až* = „jusqu'à ce que"), celui de conséquence (*až* = „autant que"), mais aucun d'eux ne prédomine, par ex. *Tataři všecko Polsko zhubichu, až sě i před Kladskem stavichu*; *na každý den šturmováchu, aže však zed podebrachu.* De tels cas ne gênaient pas l'évolution de la langue et ils ont pu subsister jusqu'aujourd'hui; cf. *dlouho svízelně putovala, až konečně se opět v rodné vsi octla.* La langue possédait cependant suffisamment d'autres moyens spéciaux pour donner au rapport — si c'était nécessaire — sa signification exacte; dans notre cas c'était une expression de la principale qui renvoie à la subordonnée: *tak dlúho, dotud, dotavad,* etc., pour marquer le temps, *tak, tolik* pour marquer la conséquence, par ex. *dotad lovec rád sě trudí, až jho sotné noc zapudí*; *tak Lučany tepiechu, až potoci krvaví tečiechu.*[14]

42. Les phrases qui ne tenaient pas place dans l'opposition entre la coordination et la subordination et qui n'étaient qu'une survivance de l'état antérieur, nous présentent une situation différente. C'étaient tout d'abord les phrases, dans lesquelles la seconde proposition exprimait primitivement une perception vive ou une réaction animée à une situation et entrait en relations différentes avec la proposition précédente. Les propositions rares avec *nali, naliť* se reliaient à la précédente par le rapport d'opposition, mais elles pouvaient remplir aussi le rôle d'une complétive, d'une temporelle, etc., par ex. *čekali smy světla, naliť tmy*; *uslyše, naliť psi skučie.* Les propositions avec *ano, an* — qui étaient beaucoup plus fréquentes — remplissaient des rôles plus variés: leur rapport à la précédente pouvait être celui d'opposition, de gradation, elles se rapprochaient vers la fonction d'une complétive, temporelle, consécutive, causale, conditionnelle, concessive, relative adjective etc. Les propositions avec *a já, a ty, a my, a vy* — moins fréquentes — remplissaient aussi des „fonctions" semblables.[15]

La variété de rôles de ces propositions prouve que les moyens de liaison *nali, ano, a* n'y exprimaient aucun des rapports nommés et qu'ils ne sont pas devenus de vraies conjonctions. Ils sont restés plutôt des particules signalant le contenu de la proposition suivante comme étonnant, vivement perçu, etc. C'était en contradiction avec la tendance générale de l'évolution de la phrase complexe tchèque; c'est pourquoi la langue a abandonné les moyens mentionnés. Ce sont les propositions avec *ano, an* qui se sont maintenues le plus longtemps. Elles se sont maintenues surtout dans le rôle des propositions complétives qui

---

[13] Voir J. Bauer, *K voprosu o vozniknovenii i razvitii tipov složnogo predloženija*, VSlJa 6 (1962) 89—111; cf. ici p. 221—242.

[14] Pour les propositions avec *až* voir *Vývoj českého souvětí*, 33—34, 231—237, 272—276.

[15] Voir les chapitres respectifs du livre *Vývoj českého souvětí*.

exprimaient une perception vive (voir § 21). Elles commencèrent à se fixer en fonction de propositions marquant la cause (par ex. *an jemu žádný neodpovídá, vskočil do Prahy*) mais à la fin elles ont disparu à leur tour. Seules les phrases avec *ano* marquant la gradation sont restées vivantes jusqu'aujourd'hui: *to mu dodává síly, ano činí ho to hrdinou.*

5. Or, nous avons constaté qu'il y a tout d'abord deux causes qui poussent les phénomènes syntaxiques à la périphérie du système, les privent du rôle actif dans l'évolution et quelquefois les font même disparaître: pour les phénomènes qui sont devenus des pendants marqués à l'égard des phénomènes synonymes non marqués, cette cause c'est la nécessité affaiblie d'exprimer la marque en question, pour d'autres phénomènes c'est leur impossibilité de se soumettre aux nouveaux principes organisateurs du système syntaxique.

On pourrait en trouver encore d'autres exemples. Par exemple les changements de la fonction de la langue rendent inutiles de nombreux moyens. Quand la langue littéraire s'était formée et qu'elle avait commencé à se différencier en ses diverses fonctions de la langue parlée, de nombreux moyens déïctiques, rappelant la situation concrète dans laquelle on parlait, et des moyens exprimant l'émotion perdirent leur sens primitif. Il y a beacoup de phénomènes de ce genre qui ont disparu, mais d'autres se sont transformés en moyens dont la langue littéraire avait besoin pour remplir ses fonctions nouvelles. Ainsi, les phénomènes périphériques ont repris des rôles importants au point de vue de l'évolution, quelquefois même des rôles centraux.

Il est clair que la question concernant les rôles des moyens et des phénomènes syntaxiques singuliers dans le système syntaxique est de grande importance mais elle est, en même temps, très compliquée. Pour la résoudre il nous faudra encore beaucoup d'efforts.

VLIV ŘEČTINY A LATINY NA VÝVOJ SYNTAKTICKÉ STAVBY SLOVANSKÝCH JAZYKŮ

(ČESKOSLOVENSKÉ PŘEDNÁŠKY PRO IV. MEZINÁRODNÍ SJEZD SLAVISTŮ V MOSKVĚ, P. 1958, 73–95)

I.

1. Syntax je obecně uznávána za tu součást mluvnické stavby jazyka, která je nejprostupnější pro cizí vlivy. Toto zjištění, vcelku jistě správné, je však třeba zpřesnit. Syntaktické kategorie, sloužící k výstavbě jednoduché věty (především základní funkce slovních druhů a tvarů ohebných slov), jsou historicky velmi stálé a odolné proti působení jiných jazyků. Naproti tomu složitější organizace věty a především souvětí prochází i v historickém vývoji jednotlivých jazyků mnoha změnami a zčásti se teprve tvoří. Při tom se mohou uplatnit a zpravidla také uplatňují vlivy jiných jazyků ve značné míře. Je to pochopitelné, neboť pevná organizace složité věty a sevřená stavba souvětí se může plně rozvinout jen ve spisovném jazyce — a ten se nikdy nevyvíjí v izolaci, bez styku se spisovnými jazyky vyspělejšími. Kromě toho do něho mohou snáze pronikat cizí prvky i proto, že „vazba jednotlivých složek v jazyce spisovném není tak těsná a je tu možná dosti snadná substituce jedné složky druhou. Používání spisovného jazyka není ani při dokonalém jeho ovládání úplně automatizováno a o způsobu vyjádření rozhodují tu vědomé úvahy mnohem více než např. v projevech nářečních".[1] Tím více to platí pro období vzniku spisovného jazyka.

Na druhé straně je ovšem nutno zdůraznit, že ani spisovný jazyk, zejména pokud se opírá o živý jazyk mluvený, nepřebírá cizí prvky mechanicky, ale přizpůsobuje si je podle předpokladů a potřeb daných jeho systémem, nebo si vytváří na základě cizích podnětů vhodné prostředky vlastní.[2] Otrocké napodobeniny a neústrojně přejaté prvky se zpravidla neujmou — jsou jen svědectvím zápasu jednotlivců o jazykový výraz a nestávají se společensky přijatými a ustálenými jazykovými jevy. Čím menší má však spisovný jazyk kontakt s živou mluvou a čím méně je nástrojem původní literární tvorby, tím více přijímá z vyspělejšího jazyka, který je pro něj vzorem, tím snadněji se mu ve svých konstrukcích přizpůsobuje.

Rozdílná odolnost jednotlivých složek syntaktické stavby jazyka proti cizím vlivům a různá přizpůsobivost jednotlivých slovanských jazyků cizímu vzoru projevuje se velmi názorně i v jejich poměru k řečtině a latině.

2. Jaké byly předpoklady pro vliv řečtiny a latiny na syntax slovanských jazyků?

---

[1] K. Horálek, *K problematice dějin spisovného jazyka*, Studie a práce linguistické I, P. 1954, 373.

[2] Úlohu vlastního systému jazyka a jeho potřeb zdůrazňuje nově zejména T. P. Lomtev, *Očerki po istoričeskomu sintaksisu russkogo jazyka*, M. 1956, 17n. Zdá se nám však, že jeho pojetí příliš odvádí od závažné otázky po původnosti jednotlivých syntaktických jevů.

Řečtina a latina se uplatnily v slovanském světě jako vysoce vyspělé spisovné jazyky s propracovanou mluvnickou stavbou a s bohatým slovníkem.[3] Byly nositeli vysoké kultury a především náboženských textů, které bylo třeba tlumočit úzkostlivě přesně a věrně. Stály při zrodu nejstarších slovanských spisovných jazyků a po dlouhou dobu s nimi byly v přímém kontaktu jako jazyky, z nichž se stále překládalo a podle nichž se často upravovaly starší překlady. Latina byla po celá staletí na značné části slovanského území druhým spisovným jazykem, v mnohém ohledu nadřazeným jazyku domácímu; inteligence zde byla dvojjazyčná. To vše vytvářelo předpoklady pro hluboký vliv na utvoření domácích spisovných jazyků. Přitom mluvený základ spisovných jazyků neměl dosti syntaktických prostředků k tlumočení složitých myšlenkových obsahů; bylo nutno je vytvořit. Pro značnou vzdálenost mluvnické stavby řečtiny a latiny od mluvnické stavby slovanské nebylo takřka možné přejímání hotových jazykových prostředků, jaké pozorujeme mezi příbuznými jazyky, spíše bylo třeba řecké nebo latinské konstrukce napodobovat anebo hledat odpovídající vyjádření vlastní. To platí pro vznik starých spisovných jazyků obecně; v konkrétní realizaci tu však byly podstatné rozdíly.

II.

3. Řečtina měla přímý vliv především na staroslověnštinu (a dále na většinu redakcí církevní slovanštiny).[4] Sami tvůrci prvního slovanského spisovného jazyka a první překladatelé byli — jak se dnes téměř obecně přijímá — Řekové. V dalším vývoji staroslověnštiny vliv řečtiny trval — jednak prostřednictvím nových překladů, jednak revidováním starších překladů (zejména biblických) podle řeckých textů.[5] Naproti tomu vliv živého jazykového prostředí se uplatňoval v syntaxi jen málo, protože staroslověnština se vlastně hned při svém vzniku odtrhla od svého nářečního základu a stala se v celém dalším vývoji jazykem typicky knižním. Kromě toho nebyly slovanské jazyky, do jejichž oblasti byla přenesena, syntakticky tak vypracovány, aby na ni mohly hlouběji působit; spíše samy syntaktické prostředky přejímaly a napodobovaly.[6] Byly zde tedy všechny předpoklady k pronikavému vlivu

---

[3] Jisté uvolnění v syntaktické stavbě řečtiny Nového Zákona a náboženské literatury i v mluvnické stavbě středověké latiny ve srovnání s klasickým obdobím jen usnadnilo jejich působení na syntax vznikajících slovanských spis. jazyků.

[4] Působení řečtiny v oblasti bulharské a ruské před vznikem slovanského písemnictví má poměrně malý význam a víme o něm jen málo určitého. — Pozdní a nová řečtina působila vedle toho ve své mluvené podobě na jazyk Slovanů v oblasti bulharsko-makedonské. Vedle podílu na vzniku tzv. balkanismů v jsl. jazycích měla i přímý vliv na bulharštinu a makedonštinu. Srov. přejetí maked. obsahové spojky *oti* (*ὅτι*) a bulharské odporovací spojky *ala* (*ἀλλά*, nejde-li o pouhou obměnu jsl. *ali*). Viz S. Mladenov, *Geschichte der bulgarischen Sprache*, Berlin—Leipzig 1929, 296; B. Koneski, *Gramatika na makedonskiot literat. jazik II*, Skopje 1954, § 517. O *ala* srov. též Maretić, Rad 93 (1888) 6.

[5] Úsilí o doslovné přiblížení stsl. překladu k oficiálnímu znění řeckému, nesoucí s sebou celkovou grecizaci, pokládá K. Horálek (*Evangeliáře a čtveroevangelia*, P. 1954, 37n., 125n., 140n, 186n. a passim) za jednu ze základních sil, které určovaly vývoj stsl. překladu evangelií. To platí i pro jiné biblické a bohoslužebné texty — a jejich prostřednictvím pro staroslověnštinu vůbec.

[6] O knižní povaze staroslověnštiny srov. mj. A. M. Seliščev, *Staroslavjanskij jazyk I*, M. 1951, 27n.; J. Kurz, *Význam studia jazyka staroslověnského*, Slavia 21 (1953) 235,

řečtiny na stsl. syntax. Někteří jazykovědci skutečně shledávají úplnou závislost stsl. syntaxe na řečtině. Srov. např. slova N. K. Grunského: „Сличения др.-ц.-сл. переводов с греческими оригиналами показывают их полную зависимость от этих последних, рабскую во многих случаях подражательность, и потому нужно быть очень осторожным при характеристике того или другого явления в др.-ц.-слав. синтаксисе.“[7]

Takový soud však není správný, aspoň pro jazyk nejstarších překladů nikoli. Podrobnější zkoumání ukazuje, že tyto překlady vynikají obratným, nenásilným a namnoze volným tlumočením řeckého textu: „Die ersten slavischen Uebersetzungen biblischer Texte verraten denn doch ein ganz hervorragendes Talent. Sie sind so wörtlich und so genau als möglich. Bei einem Texte, welcher das Wort Gottes enthält, ist ein solcher Standpunkt wohl einzig berechtigt. Allein daneben geht einher das deutliche Bestreben, der Sprache in keiner Weise Gewalt anzutun. Daraus ergibt sich eine gewiße formale Selbständigkeit, wodurch sich die ältesten kirchenslavischen Texte von den späteren, leider zumeist ganz sklavischen Uebersetzungen so vorteilhaft abheben.“[8]

Výstižně charakterizuje poměr původních stsl. překladů k originálu a jejich další vývoj K. Horálek: „Nemalou závislostí na řeckém originále trpělo nepochybně již původní znění stsl. překladu hlavně po stránce syntaktické, ale ještě při značném stupni samostatnosti a slovanského zabarvení. Obojího pak postupem času stále víc a více ubývá. — Umělý charakter staroslověnštiny je možno nejlépe sledovat na syntaxi složených vět. Překvapuje tu např. bohatství prostředků i ustálenost a důslednost v překládání řeckých hypotaktických konstrukcí... Propracovanost stsl. syntaxe složených vět je výsledkem především důsledného napodobování řeckého modelu, ale i zde je možno dobře v evangelních textech sledovat, jak se překladatel vyhýbal násilnostem... Autor i po stránce syntaktické tam, kde musel některé výrazové prostředky nově tvořit, využíval dispozičních možností jazyka... — Těsnějším příklonem k řeckému originálu je možno vykládat značný počet syntaktických variant již v nejstarších zachovaných rukopisech. Daleko méně je pak takových případů, které byly způsobeny vlivem živého jazykového prostředí. To platí i pro celý další vývoj stsl. překladu, jemuž pak udává sbližování s řeckým originálem převážně ráz.“[9]

4. Největší míru samostatnosti pozorujeme v užívání slovních druhů a tvarů a v takových syntaktických konstrukcích, které s jejich významem přímo souvisí. Zde se mohli první překladatelé opřít o živý jazykový úzus své předlohy; jejich zásluha je v tom, že jej správně vystihli a respektovali.

237—238. Vliv živého jazykového prostředí na vývoj evangelního překladu charakterizuje K. Horálek, op. cit., zejm. 38—39, 125; srovn. též závěr jeho stati *K otázce staroslověnského infinitivu*, sb. Pocta Fr. Trávníčkovi a F. Wollmanovi, Brno 1948, 165.

[7] N. K. Grunskij, *Očerki po istorii razrabotki sintaksisa slavjanskijch jazykov II*, Jur'jev 1910, 300.

[8] Fr. Pastrnek, AslPh 25 (1903) 390. Srov. obdobné hodnocení Jagićovo (*Entstehungsgeschichte der aksl. Sprache*², Berlin 1913), Bernekerovo (*Kyrill's Uebersetzungskunst*, IF 31 (1912) 399—412), Weingartovo (*Rukověť jazyka staroslověnského*, P. 1937, 26—27), Kurzovo (Slavia 21 /1953/ 239n.), Dostálovo (*Studie o vidovém systému v staroslověnštině*, P. 1954, 50n.) a mj. Al. Brückner označil Konstantinův překlad za nejznamenitější filologické dílo 9. století (viz k tomu K. Horálek, op. cit. 31n.).

[9] K. Horálek, op. cit., 124—125.

Podrobné sledování významu stsl. pádů a předložek na srovnávacím základě, k němuž je zaměřena řada rukopisných monografií vzniklých v brněnském semináři prof. J. Kurze, potvrdilo a doplnilo zjištění starších prací, že do stsl. evangelijních překladů pronikaly řecké konstrukce jen ojediněle a okrajově. Překladatelé vcelku nezaváhali v užívání genitivu záporového,[10] pravidelně užívali posesívních adjektiv za řecký genitiv,[11] samostatně kladli instrumentál vlastnosti, místa, času, příčiny atd., bez většího kolísání užívali předložek *vъ* a *na* podle slovanského pojetí polohy v prostoru (*na nebesьchъ* × *ἐν τοῖς οὐρανοῖς, na městě* × *ἐν τῷ τόπῳ, na pǫti* × *ἐν τῇ ὁδῷ, na sъnьmišti* × *ἐν τῇ συναγωγῇ* apod.), zachovávali slovesné vazby odchylné od řečtiny, řídili se svým pojetím klidu a pohybu při místní determinaci slovesného děje (např. *variti vъ* + lok. × *προάγειν, προφθάνειν* + akus.; pod. při *pasti, postaviti položiti, vъzlešti, sěsti* aj.), atp.[12] Přitom však skoro všude, kde měli na vybranou z různých slovanských konstrukcí, volili podobu bližší předloze; tím je obraz o frekvenci jednotlivých prostředků značně změněn. Typické je např. úplné potlačení bezpředložkového lokálu místního ve vlastním evangelijním textu, ačkoliv kalendárium Assemanova evangeliáře a kodex Supraslský i jiné památky nám jeho život dosvědčují.[13]

Podobně působila řecká předloha zřetelně na použití vazeb typu *jedьnъ* (*kъto...*) *otъ ńichъ* // *ichъ*: kde má řečtina *εἷς* (*τις...*) *ἐξ αὐτῶν*, je ve staroslověnštině téměř bez výjimky vazba předložková; kde je však pouhé *αὐτῶν*, udržel se ve staroslověnštině asi v jedné třetině dokladů prostý genitiv. Tedy archaická konstrukce stsl. se udržela jen tam, kde měla oporu v předloze, ale vliv předlohy nebyl tak silný, aby ji v těchto případech prosadil důsledně a potlačil životnou a šířící se vazbu předložkovou.[14]

Takových příkladů by bylo možno uvést více. Není tedy ani tato oblast stsl. syntaxe prosta vlivu originálu — ten se ovšem neuplatnil mechanickým příklonem k řecké předloze (až na nečetné kalky, které mají spíše povahu překladatelských chyb než jazykových jevů), nýbrž ve výběru ze synonymních prostředků domácích.

Podobná samostatnost jako v užití pádů byla zjištěna v užití čísla, zejména duálu. Naproti tomu se však ujalo užívání plurálu substantivních adjektiv středního rodu (*mъnoga, ina, vьsja, si, jaže* apod.) a převládlo nad domácím singulárem.[15] (Plurál pronikal vlivem latiny i v překladových památkách stč.,

---

[10] V diskusi na konferenci o srov. studiu slovanských jazyků v Brně r. 1951 upozornil B. Havránek na možnost, že i v nápadně pravidelném užívání gen. záporového se může odrážet stylizace staroslověnštiny — ovšem nikoli ve směru k řečtině, nýbrž ve smyslu zobecnění a zpravidelnění častého a živého prostředku domácího. Možnost takové stylizace je pro posuzování stsl. syntaktických jevů velmi důležitá. Srov. též pozn. 15.

[11] Srov. R. Večerka, *Ke konkurenci adnominálního genitivu a adjektiva v staroslověnštině*, Sborník prací fil. fak. Brno 1957, A 5, 25n.

[12] Viz k tomu i bohatý materiál Grünenthalův, *Die Uebersetzungstechnik der aksl. Evangelienübersetzung*, AslPh 31 (1910) 343n. a 507n.; pro Supr A. Marguliés, *Der aksl. Codex Suprasliensis*, Heidelberg 1927, 94—106. Pro další vývoj překladu viz Horálek, *Evangeliáře a čtveroevangelia*, 126—151.

[13] Viz J. Bauer, *Bezpředložkový lokál ve stsl. evangeliích*, Slavia 20 (1950) 50—51.

[14] Viz R. Večerka, *K překladu stsl. evangelií z řečtiny*, Slavia 24 (1955) 42—44.

[15] Viz Grünenthal, AslPh 31 (1910) 331—335; k sg. a plur. v Supr Marguliés, op. cit., 91—94; k duálovým variantám v evangeliích Horálek, op. cit. 158 až 159. — Ant. Dostál upozorňuje, že užití duálových forem ve staroslověnštině je až příliš logicky důsledné, a myslí zde na možnost intelektualizace, dotvoření staroslověnštiny Konstan-

ale na rozdíl od stsl. se nestal skutečným jazykovým jevem; zřejmě tomu zabránil vliv živého jazyka.)

5. Také v slovesných kategoriích je staroslověnština na řecké předloze ve velké míře nezávislá. Typické je např. nahrazení prézentu histor. minulým časem,[16] samostatné užívání časů a způsobů ve vedlejších větách,[17] užití pasíva[18] a vidu.[19] Ani ve funkcích jmenných tvarů slovesných nepodléhají nejstarší stsl. památky vlivu řečtiny: řecké infinitivní konstrukce se nahrazují vedlejšími větami nebo jinými prostředky v duchu jazyka, mnohé participiální konstrukce vztažnými větami apod.[20]

Toto zjištění má obzvláště velký význam, protože ukazuje, že první překladatelé dovedli samostatně a nepochybně v duchu jazyka zvládnout i složitější větné útvary.

Šlo tu většinou o konstrukce se členem. Jak ukázal podrobným rozborem Jos. Kurz, „stará slověnština členu neměla".[21] Různé vazby se členem se nahrazovaly rozličným, vesměs však vhodným způsobem. U substantiv postačil kontext; využilo se složených tvarů adjektiv; demonstrativa *sь*, *tъ*, *onъ* neměla nikde, ani v postpozici, význam pouhého členu — „od toho není v staroslověnštině ani jediné odchylky". K opravdovému napodobení řecké vazby došlo jen v konstrukcích s *iže* za řecký člen před infinitivem, před citovanou větou nebo před předložkovým spojením nebo dokonce i před substantivem; ale ani zde nejde všeobecně o napodobení otrocké, bezmyšlenkovité. Prof. Kurz došel k závěru, že „v nejstarším překladě textů bible, zvláště pak v textu evangelijním, bylo vazeb takových záměrně využito především jako prostředku k vytčení, zdůraznění příslušných větných členů nebo celých vět, k odlišení od případů jiných apod.[22] Naše vazby jsou ovšem jen knižní, staly se však známkou stylu spisovné staré i pozdější církevní slovanštiny. Byly již v původním, cyrilometodějském překladě. Později se ovšem *iže* stává stále více mechanickou napodobeninou řeckého členu a konstrukce k němu příslušné těžkopádnou imitací vazeb řeckých."

Zastavili jsme se u této otázky podrobněji, protože je pěkným příkladem

---

tinem (*Vývoj duálu v slovanských jazycích, zvláště v polštině*, P. 1954, 16—17). Srov. i pozn. 10.

[16] Viz Grünenthal, AslPh 32 (1911) 13; Marguliés, op. cit., 134—135; Horálek, op. cit., 186n.

[17] Viz St. Słoński, *Die Uebertragung der griechischen Nebensatzkonstruktionen in den altbulgarischen Sprachdenkmälern*, Kirchhain 1908. Otevřená je otázka kondicionálu, zvl. v závislých otázkách. Viz též Grünenthal, AslPh 32 (1911) 13n.

[18] Viz B. Havránek, *Genera verbi v slovanských jazycích* I, II, Praha 1928 a 1937; srov. též Horálek, op. cit. 193—195.

[19] Viz A. Dostál, *Studie o vidovém systému v staroslověnštině*, 51; srov. též Horálek, op. cit., 195n.

[20] Srov. zejména pro žaltář Fr. Pastrnek, *Die griechischen Artikelkonstruktionen in der aksl. Psalterübersetzung*, AslPh 25 (1903) 366—391; pro evangelia J. Kurz, *Problém členu v jazycích slovanských se zvl. zřetelem k staroslověnštině*, ByzSlav 7 (1937—38) 277—340; souhrnně S. Słoński, *Die Uebertragung*, 17—27, 57—65; o infinitivu viz též K. Horálek, *K otázce stsl. infinitivu*, Pocta Fr. Trávníčkovi a F. Wollmanovi, Brno 1948, 159—165.

[21] J. Kurz, *Problém členu*, ByzSlav 7 (1937—38) 212—340 a 8 (1939 až 46) 172—288; citáty jsou z résumé práce (8, 287—288).

[22] Srov. např.: *a eže sěsti o desnǫ i o šujǫ mene něstъ mьně sego dati* Mt 20.23 (*τὸ δὲ καθίσαι ἐκ δεξιῶν μου καὶ ἐξ εὐωνύμων οὐκ ἔστιν ἐμὸν τοῦτο δοῦναι*) — vytčen je podmětný infinitiv. Viz ByzSlav 8 (1939—46) 280—285 a Slavia 21 (1953) 240—241.

svérázného uplatnění řeckého vlivu v oblasti složitější stavby věty: staroslověnština svým způsobem zpracovává přejatý prvek; její knižní povaha dovoluje, aby se ujal obecně a rozšířil, ale rostoucí příklon k řečtině v pozdějších překladech jeho osobitost stírá.

Ještě samostatněji a úspěšněji se staroslověnština vyrovnala s řeckým genitivem absolutním: ustálila a rozšířila svou vlastní konstrukci, dativ absolutní.[23] Ať už jsou jeho kořeny domácí nebo nikoli, jeho rozmach byl umožněn knižní povahou staroslověnštiny a podporován vlivem předloh. (V staré češtině a v staré polštině byly k podobným konstrukcím náběhy v překladových památkách, ale spisovný jazyk je nepřijal — jistě tomu bránil tlak živého jazyka, a kromě toho měly mnohem větší podíl památky původní nebo jen volně tlumočené. Viz § 12.)[24]

Typické jsou pro poměr k předloze odchylky slovosledné, a to i mimo slovosled fonetický, kde tlak živého úzu pochopíme nejsnadněji. I když se překlad vcelku přidržoval slovosledu originálu, najdeme dosti míst, kde byla dána přednost pořadí slov jasněji vystihujícímu mluvnické a významové vztahy slov.[25]

6. Ve všech případech, o nichž jsme se zatím zmiňovali, platilo, že syntax prvních překladů a vůbec nejstarších památek byla v poměru k předloze značně samostatná, kdežto později došlo mechanickým příklonem k originálu k silné grecizaci, k stírání osobitých rysů. Konstantin, Metoděj i jiní nejstarší překladatelé zřejmě šetřili osobitostí slovanské skladby a v nutných případech neváhali odchýlit se od originálu. Na druhé straně najdeme však četné doklady toho, že jazykové prostředky normalizovali a tím jazyk po syntaktické stránce silně stylizovali. Teprve pozdější památky svým kolísáním dávají částečně tušit, jaký mohl být asi stav v mluveném podkladu staroslověnštiny.[26] Po této stránce se věnovalo stsl. syntaxi dosud málo pozornosti.

Nejnápadněji se taková stylizace jeví v užití spojovacích slov, zejména v souvětí. Je to pochopitelné, protože složitá a rozčleněná souvětná stavba v jazyce Slovanů z okolí Soluně jistě ještě neexistovala, a podobně tomu bylo i na Velké Moravě a v Panonii. Konstantin postupoval zřejmě tak, že zvolil vhodný prostředek domácí (spojku, částici, zájmeno), učinil jej pravidelným protějškem některého prostředku řeckého a užíval ho pak téměř bez odchylky ve všech jeho významech. Velice názorně to vidíme na spojce a částici *ašte*, která se jako protějšek řec. *εἰ, ἐάν, ἄν* stala jedinou spojkou podmínkovou a přípustkovou v nejstarším období staroslověnštiny. (Srov. s tím rozmanitost prostředků ve staré češtině, polštině, ruštině.) Teprve v pozdějších textech, zvláště v Supr, objevují se i prostředky jiné, ale většinou ne za *εἰ, ἐάν*. Podle řec. *εἰ καί, ἐάν καί* bylo ustáleno v podmínkově přípustkovém a přípustkovém

---

[23] Srov. J. Stanislav, *Dativ absolutný v starej cirkevnej slovančine*, ByzSlav 5 (1933—34) 1—112; k tomu viz nově L. Nečásek, *Stsl. dativní vazby participiální a jejich předlohy v řeckém textu evangelií*, Slavia 26 (1957) 13—30.

[24] O dativu absolutním v ruštině viz L. A. Bulachovskij, *Kurs russkogo literaturnogo jazyka* II[4], Kyjiv 1953, 396—399. (Tam další literatura.) Autor zdůrazňuje jeho knižní povahu, ale upozorňuje i na podobné konstrukce v severoruských nářečích a v běloruských památkách.

[25] Srov. Grünenthal, AslPh 32 (1911) 27—38; J. Kurz, Slavia 21 (1953) 240.

[26] Vedle toho může ovšem jít i o vliv prostředí, v němž pozdější památky vznikaly (jde tu zejména o Supr). Rozhodnutí je často obtížné. Další potíž přináší nedostatek přesných předloh.

významu *ašte i* (užívá se ho pak i za *κἄν*), podle řec. *εἰ μή, ἐὰν μή* stsl. *ašte ne* ve významu výjimkovém „leč, leda když" (jinde klade stsl. záporku i proti řečtině většinou ke slovesu, kdežto zde ji spojuje pevně s *ašte*). Řeckou předlohou se řídila i celá stavba podmínkového a přípustkového souvětí; pro evangelijní texty je zvláště příznačné skoro úplné potlačení partikulí v apodozi (jen Sav je samostatnější). Stsl. *ašte* bylo vtlačeno i do funkce spojky vylučovací (to je doloženo až v apoštoláři a pozdějších textech, ale je to jev nepochybně starý) a do funkce tázací částice; sleduje řec. *εἰ* i v uvození přísežných výroků (hebraismus). Úplným kalkem řečtiny jsou pak spojení typu *iže ašte, jeliko ašte, ideže ašte* atp. za řec. *ὅς ἄν, ὅσος ἄν, ὅπου ἄν* apod. Několikrát dosvědčené *iže koližьdo* v evangeliích nasvědčuje, že se *ašte* tomuto užití z počátku přece jen asi vzpíralo (i zde se tedy uplatnil samostatnější postoj k předloze), ale záhy zobecnělo. Typické však je, že se těchto konstrukcí téměř vůbec neužívá spontánně, kde k nim nedává podnět řecká předloha. Podobný příklad počátečního kolísání, později zcela potlačeného, vidíme ve střídání *ašte li* // *ašte li že* // *ašte že* za *εἰ δέ, ἐὰν δέ* v evangeliích; jinde je skoro všude jen *ašte li*. Zde by bylo možno myslit i na silný počáteční vliv předlohy (*δέ* se překládalo nejčastěji *že*) a teprve pozdější vítězství prostředku domácího, který se pak ovšem zase stal pravidelným ekvivalentem spojení řeckého, nebo naopak vysvětlovat *že* pozdější grecizací evangelijního textu.[27]

Těsný příklon k originálu pozorujeme i ve výběru jiných spojek: *bo* se stává stálým protějškem *γάρ* a téměř nepřekládá jiné příčinné spojky (srov. proti tomu stč. *nebo*, § 16); podle *καὶ γάρ* byla vytvořena spojka *ibo* (není to ovšem kalk násilný; dispozice k tomu v jazyce byly); *a* je v evangeliích skoro bez výjimky jen za *δέ*, nikoli za *καί*, třebaže by se do mnohých dokladů lépe hodilo než *i* (odchylky jsou vesměs motivovány paralelním čtením, řeckou variantou apod.), a teprve později se jeho užití za *καί* šíří;[28] pod vlivem řeckého významového rozlišení *δέ* × *ἀλλά* se přesně odlišuje *a* × *nъ* (nečetné odchylky jsou opět v pozdějších textech);[29] apod. Řečtina měla vliv na podobu spojek, jejichž základem je relativní kmen *jo-*, na volbu předložky a někdy dala vůbec podnět k vytvoření takové spojky. Tato otázka vyžaduje ještě pečlivého srovnávacího zpracování. Jistě se tu uplatnily řecké infinitivní vazby se členem a s předložkou, které se ve staroslověnštině překládaly celou větou. Také *vъ-* ve spojce *vъńegda* je asi podle řec. *ἐν* v konstrukci *ἐν τῷ* + inf.[30]

K ilustraci rozdílu mezi stavem v evangeliích a v pozdějších památkách uveďme ještě aspoň jeden příklad: proti pravidelnému a zcela ustálenému *doňьdeže* v evangeliích mají jiné texty též *doideže, doiždeže, doňeléže*.[31] Také

---

[27] Viz J. a M. Bauerovi, *Staroslověnské ašte*, Slavia 26 (1957) 157n.; viz zde 400—420. Viz též heslo *ašte* v ukázkovém sešitě *Slovníku jazyka staroslověnského*, P. 1956, 12—15. Viz i Słoński, *Die Uebertragung*, 65—71; Grünenthal, AslPh 32 (1911) 26.

[28] Něco z toho je zřejmé i z materiálu Grünenthalova, AslPh 32 (1911) 21, 22. Volba *a* nebo *že* za *δέ* je však v evangeliích samostatná a svědčí o jazykovém citu překladatelů.

[29] Mezi *a* a *nъ*, *no* je významový rozdíl i v těch slov. jazycích, které oba prostředky mají, ale přitom je např. v ruš. hranice mezi nimi jinde (po záporné větě nebo popřeném členu stojí *a*, nikoli *no*).

[30] Mnoho k této otázce napovídá materiál Słońského (*Die Uebertragung*, 57n.), Pastrnkův (AslPh 24 /1903/ 375—380) a Kurzův (ByzSlav 7 /1937—38/ 277—281).

[31] Viz Słoński, *Die Uebertragung*, 55—57, 61. Ojedinělé *otъńeliže* (Mk 9.21) má jiný význam.

ve spojkách příčinných je v pozdějších památkách větší pestrost než v evangeliích.

Zvláštní a složitá problematika je spojena s poměrem spojek *jako* a *da* k předloze: obě jsou ustálenými ekvivalenty některých spojek řeckých, ale zároveň překládají i konstrukce infinitivní. U obou byl zejména v nejstarších památkách potlačen původní parataktický význam.[32]

7. Snad se nám uvedenými příklady a odkazy podařilo ilustrovat celkový stav staroslověnské syntaxe v poměru k řečtině.

1. Ve využití slovních druhů a tvarů ohebných slov a v stavbě jednoduché věty je staroslověnština zejména v nejstarším období vcelku samostatná a řecký vliv se projevil především ve výběru prostředků a v jejich frekvenci. Další vývoj, charakterizovaný především těsným příklonem k předloze, vedl k rozmnožení grecismů (jen zřídka se projevuje naopak vliv živé řeči).

2. Ve výstavbě složitějších větných útvarů a zejména souvětí se projevil vliv originálu mnohem hlouběji: změnilo se místo některých prostředků v systému,[33] byly napodobeny — většinou svérázným způsobem a v rámci možností daných domácím systémem — některé konstrukce řecké, upevněna a zčásti vůbec vytvořena stavba souvětí. V dalším vývoji se mnohé konstrukce zmechanizovaly a staly se i otrockým napodobením konstrukcí řeckých,[34] ale vedle toho se částečně uvolnila přísná normalizace prostředků a pronikají některé prostředky v nejstarším překladu asi potlačené, nebo se aspoň uplatňuje jejich původní význam.

Nejdále v příklonu k řečtině a v umělém propracování syntaxe zašla církevní slovanština symeonovského období, která napodobovala i složité konstrukce byzantských homiletických prací. Poučné je, jak s nimi zápasili překladatelé homilií v Supr a Cloz.[35]

8. Živou pozornost jazykovědců budila otázka, zdali k samostatnosti stsl. překladu vzhledem k řecké předloze nepřispěl vliv latiny. Diskuse, bezmála stejně stará jako vědecké zkoumání stsl. textů, vyústila však nakonec jen v různé mínění o tom, nahlížel-li překladatel biblických knih příležitostně do Vulgáty nebo nikoliv, event. je-li pravděpodobné příležitostné dodatečné

---

[32] Srov. i poznámku J. Kurze, Slavia 21 (1953) 242. — Velice zajímavé je po této stránce i souvětí vztažné. Odkazuji v této otázce na závěr práce Słońského, *Die Uebertragung*, 76—78. Viz též Sborník prací fil. fak. Brno 1957, A 5, 126—128.

[33] Po této stránce jsou charakteristické např. závěry, k nimž došel podrobným rozborem syntaktických konstrukcí stsl. participií ve své rukopisné kandidátské disertaci R. Večerka (*Syntaktické konstrukce participií praes. act. a praeter. act. v stsl. na srovnávacím slovanském základě*, Brno 1957, 635, 637): „Neměla-li řečtina pronikavější vliv na vytvoření participiálních konstrukcí duchu slovanské syntaxe cizích, musíme však uznat silné působení řeckých předloh na frekvenci v užívání stsl. participiálních konstrukcí různých typů... Silným působením na jejich frekvenci v jazyce změnil se řeckým vlivem poměr jednotlivých typů stsl. participiálních konstrukcí mezi sebou navzájem i jejich vztah k prostředkům synonymním, a tím došlo k jejich stylistickému přehodnocení. Vcelku se řecký vliv projevil neobyčejně častým a bohatým způsobem užívání participií." [Práce vyšla zatím knižně: *Syntax aktivních participií v staroslověnštině*, P. 1961.] K překladové technice participií viz G. Angelova, *Die Partizipialkonstruktionen in den altbulgarischen Sprachdenkmälern*, Sofia 1929.

[34] V souvětí se projevil příklon k originálu např. užitím infinitivu po *vъńegda* podle řec. *ἐν τῷ* + inf. (zejm. v PsSin; srov. Pastrnek, AslPh 25 (1903) 378—380; jednou i v Supr 552.18, několikrát v apoštolu, často ParimGrig). Srov. též Słońského pozorování rozdílů v překladech řecké konstrukce s *ὥστε* + akus. s inf. (*Die Uebertragung*, 42n.).

[35] Srov. A. Dostál, *Studie o vid. systému*, 49—50.

opravování stsl. textu podle Vulgáty.[36] Ať tak či onak, hlubší vliv na užití stsl. syntaktických prostředků latina mít nemohla a nanejvýš dala jen některé podněty k volbě vhodných konstrukcí, samostatně realizované.

9. Otázka vlivu řečtiny na syntax jiných slovanských jazyků se kryje (s omezením vysloveným v pozn. 4) v podstatě s otázkou vlivu staroslověnštiny na tyto jazyky, protože o přímé působení zde nešlo.[36a] Tím se vlastně z našeho tematu vymyká. Přes nedostatečné zpracování těchto otázek, pokud jde o syntax, lze snad říci, že přímých grecismů nebo konstrukcí vzdálenějších duchu slovanských jazyků proniklo přes staroslověnštinu a církevní slovanštinu jen málo. Větší vliv totiž měla jednodušší a samostatnější syntax starších textů než umělá a grecizovaná skladba pozdější církevní slovanštiny. Časem se pak slovanské spisovné jazyky prvků csl. zbavovaly — a nejdříve byly zatlačovány konstrukce knižní, vzdálené živému jazyku. V jednotlivostech je tento proces velmi složitý a jeho objasnění si vyžádá mnoho obezřetné práce filologické a linguistické.

III.

10. Vliv latiny se uplatnil ve slovanských jazycích za značně odlišných podmínek historickospolečenských i geografických; proto mělo její působení odlišnou povahu a jiné výsledky. Základní rozdíl byl v tom, že působila přímo na domácí spisovné jazyky, které nikdy neztratily kontakt s živou řečí. Tím byla možnost trvalého a obecného uplatnění latinismů silně omezena — hojně se sice ujímaly v obdobích, kdy se spisovný jazyk tvořil nebo kdy se v dalším vývoji vzdaloval od mluvené řeči a vyvíjel autonomně, avšak nato byly zase opuštěny v obdobích demokratizace spisovného jazyka nebo byly aspoň stylisticky omezeny.

Naproti tomu měla však latina (zejména v Čechách a v Polsku) po celá staletí funkci druhého spisovného jazyka, kterého aktivně užívali příslušníci slovanských národů v oblasti náboženství, vědy, administrativy a práva, ba i v samostatné umělecké literární tvorbě a v korespondenci; jazyka, který byl v jisté době (za humanismu) pokládán za vzor dokonalosti pro jazyk domácí. To zase dávalo k jejímu uplatnění daleko větší předpoklady.

---

[36] Na vliv Vulgáty myslili zejména M. Valjavec (Rad 98, 99, 100 /1888/; s ním souhlasil V. Jagić), V. Pogorělov, *Iz nablljudenij v oblasti drevne-slavjanskoj perevodnoj literatury* I, Sborník filos. fak. Komenského univ. v Bratislavě 3 (1925) 209—216; J. Vajs v recenzi jeho práce připouští nanejvýš dodatečné ojedinělé opravy — viz Slavia 5 (1926—27) 158—162; V. Vondrák (*O csl. překladu evangelia*, Daničićev zbornik, Beograd—Ljubljana 1925, 21) aj.; připouští jej nově K. Horálek (*Evangel. a čtveroev.*, 51—53) a L. Nečásek, Slavia 26 (1957) 28—29. Proti nim se staví Fr. Pastrnek, AslPh 25 (1903) 366n., zejm. 390; St. Słoński, *O rzekomym wpływie łacińskiej Vulgaty na stsł. przekład ewangelii*, Slavia 6 (1927—28) 246—264; J. Kurz, ByzSlav 7 (1937—38) 276n., zejm. 308—310, 321—323, 339—340 aj.

[36a] V jednotlivých případech byl ovšem přímý vliv řečtiny možný. Tak Vl. Kyas ukázal, jak Jan Blahoslav ve svém překladu Nového Zákona oživil vlivem řečtiny přechodník minulý, který byl již na silném ústupu. A protože pravidla o užívání přechodníků v nové češtině byla formulována především na základě úzu v Kralické bibli (a zejména v Novém Zákoně), přispěla tak vlastně řečtina k udržení přechodníku minulého i v nové spis. češtině. (*Přechodník minulý v Blahoslavově Novém Zákoně*, sb. Studie ze slovanské jazykovědy, P. 1958, 249—254.)

Nejsilněji se projevil latinský vliv v jazycích západoslovanských s nejstarší spisovnou tradicí, v češtině a v polštině.[37] Jejich prostřednictvím a zčásti i přímo pak zasáhl i k východním Slovanům, především k Ukrajincům a Bělorusům, méně do spisovné ruštiny.[38] Na jihu byly podmínky pro působení latiny především u Slovinců a Charvátů.[39]

Vlivu řečtiny na staroslověnštinu bylo svou povahou nejblíže působení latiny na starou češtinu, neboť zde šlo o působení přímé, bez cizího prostřednictví. Jiné slovanské jazyky se tu nemohly uplatnit, protože čeština byla dlouho stranou dávající, nikoli přijímající. Staroslověnština jistě připravila pro vznik spisovné češtiny půdu, ale přervání písemné tradice od zničení posledního centra stsl. písemnictví do skutečného uplatnění češtiny jako spisovného jazyka bylo příliš dlouhé, aby bylo možné přímé přejímání nebo napodobování syntaktických prostředků.[40] Ani němčina neměla po syntaktické stránce v nejstarším období na češtinu vcelku vliv,[41] takže se při svém vzniku a v počátcích svého vývoje spisovná čeština opírala přímo jen o latinu. Můžeme si proto na ní nejlépe ukázat povahu latinského vlivu a dobře porovnat jeho dosah s uplatněním řečtiny v syntaxi staroslověnské.

(Velkou potíží je však nedostatek průpravných prací. Na rozdíl od staroslověnštiny nebyla např. překladové technice stč. a podrobnějšímu rozboru latinských vlivů — mimo lexikální — dosud věnována soustavná pozornost. Budiž nám proto dovoleno doložit v této části pojednání některé výklady ilustračním materiálem.)

11. Na užití slovních druhů a tvarů ohebných slov v staré češtině měla latina ještě menší vliv než řečtina ve staroslověnštině. V překladových památkách, zejména náboženských, sice nečetné latinismy najdeme, ale ty se nestaly obecně přijatými jevy rozvíjejícího se spisovného jazyka.[42] Bránil tomu styk

---

[37] Do polštiny se ovšem dostával i prostřednictvím českých překladů náboženských a jiných knih, zejména bible. Srov. úvahy St. Urbańczyka o poměru bible královny Žofie k latinské předloze (*Z dawnych stosunków językowych polsko-czeskich* I, Kraków 1946, 17n.)

[38] Srov. L. A. Bulachovskij, *K istorii vzaimootnošenij slavjanskich literaturnych jazykov*, Izv AN SSSR OLiJa 10 (1951) 37—49.

[39] I zde se částečně uplatnilo prostřednictví české. Avšak M. Štěrbová ukazuje v stati *K otázce bohemik v charvátskohlaholském písemnictví*, Studie a práce linguistické I, 376 až 384, jak se ustálená charvátskohlaholská syntax bránila latinismům i v přímých překladech z češtiny (str. 378—380).

[40] V diskusi o vlivu stsl. biblického překladu na staročeský, obnovené prací Vondrákovou *Die Spuren der aksl. Evangelienübersetzung in der altböhm. Literatur*, Wien 1893, Sitzungsberichte 129, byly prokázány vlivy lexikální (srov. B. Havránek, *Vývoj spis. jazyka českého*, P. 1936, 11, 15—16; J. Vraštil, *Význam nejstarších stč. souvislých textů evangelijních pro otázku o vlivu bible stsl. na stč.*, Slovanské studie, P. 1948, 169—173; tam odkazy na literaturu). Z otázek syntaktických uvedl Vondrák dativ absolutní (viz níže § 12) a Vraštil upozornil na konstrukce akuzativu s participiem (viz § 13, pozn. 56). B. Havránek právem zdůrazňuje, že „dědictví stsl. je omezeno jen na oblast terminologie náboženské, kde je značně zřetelné a rozsáhlé..., ale přešlo jen do mluveného jazyka kulturního a jeho prostřednictvím teprve pak do jazyka písemného" (*K otázce mezislovanských vztahů spisovných jazyků*, Slavia 24 /1955/ 185).

[41] Srov. B. Havránek, *Vývoj spis. jazyka*, 25.

[42] „Strukturní vliv na starou češtinu měla latina jen v míře velmi omezené. Pozoruje se hlavně jen v překladech z latiny, nikoli v písemnictví podle středověkého nebo i našeho pojetí původním." (Fr. Trávníček, *Slovanské základy spisovné češtiny*, sb. Slovanství v českém národním životě, Brno 1947, 86.)

s živou řečí a přispělo jistě i to, že spisovná tradice nebyla tak jednolitá jako v počátcích staroslověnštiny; záhy též vznikaly památky původní nebo jen volně tlumočené. (Uplatnil se ovšem vliv latiny na frekvenci některých prostředků. Srov. např. zálibu v pasívních konstrukcích, která se silně šířila i do památek původních, hojné užívání abstraktních substantiv, zejména slovesných apod.) Přitom je charakteristické, že nejstarší vrstva biblických překladů, patřící k první redakci, je vzhledem k předloze poměrně velmi samostatná. Silný příklon k latinskému textu, spojený s přílivem latinismů, pozorujeme až v druhé a třetí redakci[43] — ale ty vznikají v době, kdy už byla staročeská literatura v plném rozkvětu (konec stol. XIV. a stol. XV.) a kdy už byl spisovný jazyk po stránce syntaktické na takovém stupni vývoje, že nebyly podmínky pro obecné přijetí a rozšíření primitivních latinismů; kromě toho v něm probíhala první velká demokratizace v souvislosti s hnutím husitským. Je zde tedy jistá obdoba ke grecizaci textů staroslověnských, ale podmínky byly zcela jiné.

Ubránila-li se spisovná čeština mechanickému přenášení významoslovných latinismů, neznamená to, že se vliv latiny neprojevil v této oblasti vůbec. Naopak — staleté působení latiny dalo leckdy podnět i k vlastnímu jazykovému vývoji češtiny a přispělo k obohacení soustavy slovesných tvarů. K nejpronikavějším výsledkům patří vytvoření systému opisného pasíva, podrobně osvětlené B. Havránkem;[44] připravila je velká záliba v pasívních obratech. Významnou novotou je i rozlišení kondicionálu přítomného a minulého a významové odlišení plusquamperfekta od préterita.[45] Ve všech těchto jevech jde stejnou cestou s češtinou především polština, která pociťovala latinský vliv ze slovanských jazyků nejsilněji.[46] Dialektům a jazyku mluvenému vůbec zůstaly tyto novoty v podstatě cizí. Jejich ustálení spadá do doby nejsilnějšího vlivu latiny na naši syntax — do období humanismu; dovršily je kodifikace novočeské. Kořeny těchto jevů jsou však staré; byly pro ně přímé předpoklady v jazykovém systému.

12. Pronikavější bylo působení latiny na stavbu složitějších větných celků. Proti různým nominálním konstrukcím latinským, participiálním, gerundiálním a infinitivním měla čeština jen vazby přechodníkové, které se s latinskými nekryly.[47] Zdá se, že tlak latiny přispěl k jejich udržení a dalšímu

---

[43] Srov. Vl. Kyas, *Dobrovského třídění českých biblických rukopisů ve světle pramenů*, sb. Josef Dobrovský 1753—1953, P. 1953, zvl. 295—297.

[44] Srov. B. Havránek, *Genera verbi II*, 62n., zejm. 100n., a *Vývoj spis. jazyka*, 55. Také v csl. nastal do jisté míry obdobný vývoj, ovšem s využitím participií m-ových (viz *Genera verbi II*, 16).

[45] Stará čeština měla tvary typu *byl jsem nesl* (*// bych, běch, biech nesl*) a *byl bych nesl*, ale neodlišovala je po stránce významové přesně od tvarů typu *nesl jsem, nesl bych*. (Viz J. Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého IV*, P. 1929, 551—553 a 561—562; srov. i Fr. Trávníček, *Historická mluvnice československá*, P. 1935, 421 a 423). Podobně nebylo významově od futura odlišeno ani tzv. futurum exactum, ale to časem zaniklo. Rozlišení časové platnosti kondicionálu a ustálení plusquamperfekta souvisí s humanistickou zálibou v stavbě složitých souvětí; v těch bylo takové rozlišení potřebné.

[46] Srov. Al. Brückner, *Powstanie i rozwój języka literackiego*, Encyklopedja Polska t. II, dział III, cz. I, 78. Viz též A. A. Kryński, *O wpływie języka łacińskiego na polski*, Zbornik u slavu V. Jagića, Berlin 1908, 363—368 (s některými výklady chybnými). Viz též T. Lehr-Spławiński, *Język polski*², Warszawa 1951, zvl. 220n.

[47] O užívání infinitivu viz Fr. Trávníček, *Historická mluvnice česká 3 — Skladba*, P. 1956, 167—179; o přechodnících tamt., 179—190.

rozšíření, zejména za humanismu. Přitom došlo k zajímavému rozporu: šířily se (shodně s vývojem v jiných slovanských jazycích a v souvislosti s vývojem doplňku) tvary nekongruentní, ustrnulé, kdežto humanističtí teoretikové vymáhali shodu a odsuzovali i absolutní přechodníkové vazby.[48] Ostatní latinské jmenné konstrukce bylo nutno překládat v duchu jazyka vedlejší větou — anebo je napodobit. V stč. památkách pozorujeme obojí; přitom je charakteristické, jak se měnil vzájemný poměr těchto prostředků i jejich místo ve spisovném jazyce.

Pro překlad lat. ablativu absolutního měla stará čeština k dispozici (pokud se nehodila přechodníková vazba) jen příslušnou vedlejší větu, nejčastěji časovou — konstrukce typu stsl. dativu absolutního se v ní nerozvinula. Byly k ní jisté náběhy; srov. *otpočívajícím dvěmanadceti učedlníkóm pokázal sě jim Ježíš* Mr 16.14 EvZim; pod. EvOl: *sediecím jedenásti učenníkóm zjevil sě jim Ježíš* (novissime recumbentibus illis undecim apparuit; srov. stsl. *vъzležęštemъ imъ. edinuemu na desęte ěvi sę* Mar As); BlahNZ má zde normální předmětový dativ: *sedícím spolu za stolem jedenácti ukázal se*; — *a scházejícím jim z huory přikázal jim* Mt 17.9 EvOl × *a když jdiechu s hory* EvZim (et descendentibus illis de monte, praecepit eis Iesus; srov. stsl. *i sъchodęštemъ imъ sъ gory. zapovědě imъ išъ* Mar As). — S neshodným participiem: *léta patnáctého císařstva Tiberie tiesařě, spravujíce Pontskému Pilátu Židovstvo a vlast galilejskú Herod...* Lk 3.1 EvOl × EvZim: *když zpravováše Pontský Pilát Židovstvie a král Erodes galilejskú vlast* (procurante Pontio Pilato Iudaeam, tetrarcha autem Galilaeae Herode; srov. stsl. *obladajęštju pǫn'tъskumu pilatu. ijudeeję. i četvrъtovlastъstvujęštju. galileeję irodu* Zogr Mar).[49]

Sotva zde lze vidět zbytky existence stč. dativu absolutního nebo přímý vliv stsl. biblického textu[50] — ve většině dokladů mohla dát k užití dativu podnět celá konstrukce věty a z takových případů se mohl dativ přenést i jinam, když se ve volbě pádu za lat. ablativ kolísalo (vedle častého genitivu se objevuje i instrumentál, viz níže). Příznačné je, že nejvíce příkladů je známo z EvOl, pro který je charakteristický silný příklon k latinské předloze; starší texty překládají většinou obratněji a volněji. Srov.: *vadnúcím lidem pro strach a čekánie, jenžto přidú všemu světu* Lk 21.26 EvOl × EvZim: *a lidé zvadnú, čakajíce strachu, ješto přijde všemu světu* (arescentibus hominibus prae timore et expectatione, quae...).

Totéž lze doložit i na poněkud častějších genitivech absolutních: *ješče jeho mluvíce k zástupóm, aj matka jeho a bratří jeho stáchu vně* Mt 12.46 EvOl × EvZim: *a to když mluvieše k zástupuom* (adhuc eo loquente ad turbas; srov. stsl. *ešte jemu glję̨štju kъ narodomъ* Zogr). Podobně Mt 8.23, 17.5, Lk 2.42—43 aj. V textově mladší druhé části EvZim najdeme genitiv absolutní též (dvakrát), ale se shodným participiem: *a ještě jich nevěřících, ale divúcích pro veselé, vecě jim* Lk 24.41 EvZim × EvOl: *ale ješče jich nedověřice a divíce sě pro radost, vece* (adhuc autem illis non credentibus et mirantibus prae gaudio, dixit); v pozdějších překladech je i zde časová věta: *když pak oni ještě nevěřili pro radost, ale divili se, řekl jim* BlahNZ. Podobně Lk 7.42 EvZim.[51]

---

[48] Viz B. Havránek, *Vývoj spis. jazyka*, 53—55.
[49] Další doklady viz u Gebauera, *Hist. mluvnice IV*, 397.
[50] Viz Vondrák, *Die Spuren der aksl. Evangelienübersetzung*, 30—31. Odkazy na další hlasy v diskusi o této otázce viz u J. Stanislava, ByzSlav 5 (1933—34) 42.
[51] Další doklady viz u Gebauera, *Hist. mluvnice IV*, 397.

Mnohem řidší je instrumentál absolutní, např.: *aby královna, tě nadchnúcím, což tobě líbo jest..., skonala* Kar 100 (te inspirante; viz Gebauer, *Histor. mluvnice jazyka českého IV*, P. 1929, 421).

Tyto absolutní vazby zůstaly ve stč. omezeny v podstatě jen na překladové památky (a ani v nich nejsou pravidelným protějškem ablativu absolutního, nýbrž spíše příležitostným); nestaly se skutečným jazykovým jevem a časem byly i z překladů odstraněny.[52]

Podobně byl ablativ absolutní napodobován i v polštině genitivem nebo i instrumentálem absolutním.[53]

13. Mnohem významnější místo si získaly v češtině konstrukce infinitivní: akuzativ s infinitivem (např. *neb věřieše Krista býti z počtu jednoho bohuov dobrých* Mil 7a, credebat enim Christum unum esse in numero deorum bonorum), nominativ s infinitivem (srov.: *súdcě věřitedlen si býti příchoz* ŽKlem 133a, crederis esse venturus; *Jeronymus mnien jest následovati knih Origenových* OtcA 303b) a instrumentál s infinitivem (srov.: *jedni jej králem izraelským býti vzýváchu, druzí jej spasitelem světa býti praviechu* Kruml 35a).[54]

Míra jejich užití závisela na povaze památek a na jejich poměru k předloze. Většinou jsou latinské vazby akuzativu s infinitivem tlumočeny vedlejší větou, a to velmi výstižně s volbou vhodné spojky.[55] Srov. např.: *domnievajíce se ho býti v hluku* Rokyc 40a (existimantes autem illum esse in comitatu), ale na odpovídajícím místě Lk 2.44 mají EvZim: *domniece sě, by byl on v tovariství svých súsědóv*, EvOl: *a mnějíce, by byl v zástupu*;[56] — *nalezl pan Mikuláš, ano žena jeho umřela* Mil 7b (invenit dominus Nicolaus uxorem suam esse de-

---

[52] Srov. B. Havránek, *Vývoj spis. jazyka*, 29; tam zaznamenáno (97) ojedinělé napodobení latinského ablativu genitivem absolutním u Jungmanna; je to pěkné svědectví, jak se obrození v skladbě opíralo o latinský vzor.

[53] Viz J. Łoś, *Krótka gramatyka historyczna języka polskiego*, Lwów 1927, 356 až 357; na literaturu odkazuje W. Taszycki, *Imiesłowy czynne*, Kraków 1924, 40.

[54] Doklady viz u Gebauera, *Hist. mluvnice* IV, 330—331, 309 a 419. (Doklad na instrumentál s infinitivem převzat ze stati M. Štěrbové, Studie a práce linguistické, 379)

[55] O významovém rozdílu mezi obsahovými spojkami ve staročeštině viz SaS 18 (1957) 33 a 35.

[56] V archaických překladech zde najdeme i domácí vazbu akuzativu s participiem, např.: *mniechu sě duch vidúce* Lk 24.37 EvZim × EvOl: *mniechu sě ducha viděti* (existimabant se spiritum videre). Stejný překlad má zpravidla stsl. srov. *mьněachǫ dchъ vidęšte* Mar As (za řec. *δόκουν πνεῦμα θεωρεῖν*); pozdější texty mají též infinitiv: *mьněachu (se) duchъ viděti* (viz Horálek, *Evangeliáře a čtveroevangelia*, 73). Infinitiv pronikal už v kanonických památkách staroslověnských, zejména při shodě podmětů — srov. Grünenthal, AslPh 32 (1911) 3, a Grunskij, *Očerki po istorii razrabotki sintaksisa II*, 302.

Na tuto shodu českých biblických textů se staroslověnskými upozorňuje J. Vraštil (Slovanské studie, 172—173) v článku o souvislosti staročeské bible s překladem staroslověnským. Je třeba podotknout, že zde jde v češtině o konstrukci domácí, dosvědčenou i v památkách původních aspoň pro případy, kde je podmět shodný s činitelem děje participiálního. Srov. *liška mnieše oklamajíc čbána* Hrad 130a; *mníš sě kúpě u Vltavě* DalC 50; další doklady viz u Gebauera, *Histor. mluvnice* IV, 597; výklad podává Fr. Trávníček, *Skladba*, 186.

V dokladech s různými činiteli obou dějů, též paralelně dosvědčených v češt. i stsl., by bylo spíše možno pomýšlet na rozšíření uvedeného domácího typu pod vlivem předlohy (to má asi na mysli Gebauer, *Histor. mluvnice* IV, 331) a klásti si otázku, došlo-li k němu nezávisle. Srov. např.: *že diete mně* (!) *v belzebubě vymietajíce běsy* Lk 11.18 EvZim × EvOl: *nebo pravíte v Belzebubě vymítati mě diábelstva* (quia dicitis in Beelzebub eicere me daemonia); stsl. *ěko glte o velьdzěvulě izgonęštъ mę běsy* Mar (*ὅτι λέγετε ἐν Βεεζεβοὺλ*

functam); — *když uzříte, anoť sě tato znamení stávají, vězte* Lk 21.31 EvOl (cum videritis haec fieri);[57] — *i poznachom, že jest ten náš hospodář pop* OtcB 105b (cognoscimus illum hospitem nostrum esse presbyterum).

Zato později, za humanismu, staly se infinitivní vazby častým prostředkem, kterého humanisté užívali hojně i ve svých původních dílech.[58] Zůstala jim ovšem knižní povaha. Udržely se v omezené míře (zejména po slovesech dicendi s inf. *býti*) i v textu biblickém (srov.: *vy pak kým mne býti pravíte?* Lk 9,20 Kral). O jejich oživení se pokusili buditelé za obrození, především v jazyce slavnostním a odborném; teprve časem se jich nová čeština zbavovala.[59]

Podobnou úlohu jako v češtině měly konstrukce akuzativu nebo nominativu s infinitivem v polštině.[60]

K příkladům samostatného postoje k latinské předloze ve starších překladech je třeba připojit i překlad latinských řečnických otázek s *nonne* zvolacími větami s *však, ano, nebo, a toť* aj., např.: *přieteli, nečiním tobě bezprávie; však jsem tě najal sobě na den z peniez!* Mt 20.13 EvZim (nonne ex denario convenisti mecum?).[61]

14. K nejnápadnějším projevům latinského vlivu patří latinizace slovosledu a větosledu v humanistické češtině. Latina měla vliv prostřednictvím překladů už od počátku českého písemnictví, ale stč. památky se po této stránce nepodrobovaly předloze ani zdaleka do té míry, jako památky staroslověnské. Za humanismu se však stal latinizující slovosled pravidlem a pronikal i do slohu prostějšího. Nejtypičtější je koncové postavení slovesa ve větě, odtrhování adjektivního přívlastku rozvíjejícími členy od substantiva (srov.: *když jsem tak nesčíselné létajících Smrti střel množství spatřil*, Komenský, Lab.) a roztrhování vět vloženými přechodníkovými vazbami nebo větami vedlejšími (např.: *náš pan orátor proto, že všichni Turci, kteří tu byli, na nás, když sme jedli, oči vytřeštili, nerad v nich noclehů míval*). S tímto dědictvím humanismu dlouho zápasila nová spisovná čeština po obrození.[62]

Stejným způsobem zasáhla latina i polštinu a ponejvíce jejím prostřednictvím i ukrajinštinu, běloruštinu a dokonce i ruštinu.[63]

15. Formování českého souvětí se dálo za vlivu latiny — podobně jako stsl. souvětí vznikalo pod vlivem řečtiny. A přece je zde podstatný rozdíl:

ἐκβάλλειν με τὰ δαιμόνια). Zde je rozdíl v tom, že vazba závisí na slovese dicendi; smysl je však stejný. Tohoto druhu jsou doklady Vraštilovy.

Srov. k tomu doklady s pouhým akuzativem adjektiva nebo substantiva po *mnieti* apod. (Gebauer, *Histor. mluvnice IV*, 193 a 321).

[57] Podobně se překládají latinské akuzativy substantiva s participiem, např.: *Petr uzřě onoho učenníka..., an po něm jde* J 21.20 EvOl (vidit illum discipulum... sequentem). V nejstarších překladech je zde ještě participium: *i nalezla sta Saula ležiec a spiec v stánku* 1. Král 26.7 Olóm. (invenerunt Saul jacentem et dormientem in tentorio) × Šafhúz.: *nalezli sú Saule, an leží a spí v stanu*, pod. Praž.

[58] Srov. B. Havránek, *Vývoj spis. jazyka*, 55.

[59] Srov. tamt., 97.

[60] Srov. A. A. Kryński, *O wpływie języka łacińskiego na polski*, Zbornik V. Jagića, 365 až 366; J. Łoś, *Krótka gramatyka histor.*, 368—370.

[61] Viz O. Hujer, *Lat. nonne v biblických překladech stč. z stpol.*, sb. Prace lingwistyczne ofiarowane J. Baudouinowi de Courtenay, Kraków 1921, 124n. Viz i J. Straka, *Příspěvek k vývoji české hypotaxe*, Mnéma (sb. Zubatého), P. 1926, 106—107.

[62] Viz B. Havránek, *Vývoj spis. jazyka*, 53 a 97 (odtud doklady).

[63] Srov. L. A. Bulachovskij, *K istorii vzaimootnošenij slavjanskich literaturnych jazykov*, Izv AN SSSR OLIJA 10 (1951) 47n.

stará čeština je v užívání spojovacích prostředků a v ustálení souvětných typů nesrovnatelně samostatnější, takže lze jejich genezi i vývoj vyložit až na jednotlivosti i bez zřetele k latině.[64] Příčin je tu několik. Především je skoro jisté, že mnohé základní typy souvětí, a to typy i hypotaktické, byly značně ustáleny již v mluveném základu spisovné češtiny — a v něm vznikaly převážně vlastním vývojem za mnohem méně pronikavého vlivu latiny, než jaký se pak uplatnil v jazyce psaném.[65] Kromě toho probíhal vývoj postupně, v jazykové praxi většího kolektivu, a to i po vzniku spisovného jazyka, který se sám vyvíjel ponenáhlu; nedošlo zde k umělé stylizaci, jakou provedl ve staroslověnštině Konstantin se svými spolupracovníky a žáky. A vedle památek překladových brzo kvete i literatura původní.

Tak si vysvětlíme např. mnohost prostředků, uvozujících obsahové věty oznamovací (ve staroslověnštině je tu téměř výlučně *jako*!), a poměrnou samostatnost jejich užití i v památkách překladových. V § 13. jsme ukázali samostatné užití *že*, *by* a *ano* za latinské jmenné konstrukce. Avšak *by* se užívá k vyjádření domnělého, nejistého sdělení i za lat. *quod*, *quia* (nejpravidelněji po slovese *mnieti* a podobných; méně pravidelně k vyjádření děje popřeného); srov.: *a oni mniechu, by o spaní sna řekl* J 11.13 EvZim, pod. EvOl (putaverunt quia de dormitione somni diceret); — *i mnie jistě, by zatiem ta modla polěvku jedla z toho masa* Mil 33a (credunt vero, quod ydolum interim ius carnium comedat); — *a každý naděje sě, by u něho ostal* OtcB 65b (unusquisque sperans quod apud se maneret). Podobně nezávislé na předloze bylo užití *aby*, *ať* a *ať by* v obsahových větách rozkazovacích a přacích a ve větách účelových.

V souvětí podmínkovém se proti latinskému *si* volně užívalo *-li*, *ač*, *když*, *pakli* (*si autem*), později též *jestliže* ve větách reálných a *by*, *když by*, později též *kdyby* a ojediněle *aby* ve větách ireálných.[66] Tak např. v krátkém úryvku z evangelia Janova 8. 46—55 je pět podmínkových vět se spojkou *si*, tlumočených v EvZim takto: Verš 46: *když pravdu pravi, proč vy nevěříte mně?* (si veritatem dico; v EvOl je zde *ač*); v. 52: *bude-li kto řeč mú chovati, neokusíť smrti na věky* (si quis sermonem meum servaverit; EvOl *ač*); v. 51 je skoro stejný, ale EvOl má *li*; v. 54: *ač jáz chváli mě samého, chvála má nice nenie* (si ego glorifico me ipsum; EvOl *ač*); v. 55: *a řku-li, že nevědě jeho, budu rovný vám lžek* (et si dixero; EvOl *pakli*). V textu staroslověnském je ve všech pěti dokladech *ašte*! (Srov. § 6.)

V souvětí odporovacím se lat. *autem* i *sed* překládá volně a bez jakéhokoli systému spojkou *ale* — není zde ani náznaku rozlišení obdobného stsl. *a* × *nъ* za řec. *δέ* × *ἀλλά* (viz § 6). (Objevují se ovšem i různé jiné spojky — *a*, *pak* aj. za *autem*, zřídka *než* za *sed*.)

Podobných dokladů na samostatné užití stč. spojek a na nedbání rozdílů v prostředcích latinských bychom mohli uvést mnoho. Ale jistě i uvedené příklady dokumentují kvalitativní rozdíl v poměru stč. a stsl. souvětí k předloze.

---

[64] Srov. Fr. Trávníček, *Skladba*, 39—122.

[65] Existenci kulturního dialektu středočeského před vznikem spisovné češtiny předpokládá B. Havránek, *Vývoj spis. jazyka*, 15n. Rozhodujícím momentem pro vývoj hypotaxe bylo rozšíření projevů situačně druhotných. Srov. Fr. Trávníček, *Skladba*, 41n.

[66] Srov. J. Straka, *Příspěvek k vývoji hypotaxe*, Mnéma, 86n. Celá jeho stať, probírající materiál z Mat. a Štít. ř. ve srovnání s latinskými předlohami, obsahuje mnoho cenných postřehů k poměru obou jazyků.

16. Jakou měl tedy povahu vliv latiny na vývoj českého souvětí?

Mohli bychom rozlišit dvojí druh jejího působení: jeden méně nápadný a často těžko postižitelný, ale zato s trvalými výsledky; druhý zřejmější, jenže přechodný.

1. V překladových památkách, které měly v počátcích spisovné češtiny dlouho převahu a velký vliv na spisovný jazyk vůbec (to se týká zejména památek prozaických, které jsou pro vývoj souvětí nejdůležitější), museli se autoři vyrovnat s latinskými typy souvětí a vhodně je přeložit. To znamenalo vytvořit jejich české protějšky, najít vhodné spojovací prostředky. Tak ukazovaly latinské předlohy potřebu spojovacích prostředků a přispívaly k jejich ustálení. Nejčastěji zde čeština postupovala samostatně, ale někdy dala latina přímý vzor pro vytvoření některých konstrukcí. Tak velmi pravděpodobně vznikla napodobením latinského *non tantum* (// *non solum*) — *sed etiam* česká dvojitá stupňovací spojka *netoliko* (// *nejen*) — *ale i.*[67] Podrobnější zkoumání, sledující poměr překladových památek k předloze a k památkám původním, přinese asi další výsledky, které zatím můžeme jen tušit; některé jevy nebude však asi možno doložit jednoznačně vůbec. Odvážím se naznačit aspoň dva případy, v nichž by bylo možno myslit na takový skrytý vliv latiny, dávající jen podnět k domácímu vývoji a působící jistě vedle faktorů jiných.

Zdá se mi, že latina přispěla aspoň částečně k rozšíření příčinného *že* na účet *nebo*, kterým se původně běžně překládalo i *quia*, *quoniam*; tím bylo *nebo* omezováno na protějšek latinského *nam*, *enim*, a tak podporován jeho parataktický ráz (bylo spíše vysvětlovací a navazovací než výrazně důvodové).[68] Byl to proces dlouhý.

Snad dala latina podnět i k vytvoření vět doplňkových (typu *viděl přítele, jak smutně odchází*), kterými se čeština liší od většiny slovanských jazyků. Ve stč. jsou uváděny slovem *an*, *ana*..., zřídka absolutním *ano*: *tu uzřěchom lva, an stojí* OtcB 109a; *nebo tu uslyšie ďábelské hlasy, ano jě volají jich vlastními jmény* Mil 32a. Jak dokázal J. Zubatý,[69] je to typ sekundární: původně šlo o předmětové věty, uvozené neměnným *ano* (typu *neb sem viděl, ano jeden rytieř stojí* Pass 371), ale jejich podmět byl vtažen do věty řídicí a učiněn tam předmětem; *ano* pak bylo nahrazováno shodným *an*, *ana*... V § 13 jsem ukázal, že se vět s *an*, *ano* s oblibou užívalo k překládání vazeb akuzativu s infinitivem a zejména akuzativu s participiem (pozn. 57); zde se staly věty s *an* úplně běžným protějškem konstrukce latinské. V obou případech je činitel vedlejšího děje v latině vyjádřen jako předmět určitého slovesa. Je pravděpodobné, že to dalo podnět k obměně původního typu stč. souvětí. Volnější

---

[67] Srov. J. Bauer, *Vývoj stupňovacího souvětí v češtině*, Sborník prací fil. fak. Brno 1956, A 4, 30—31. Lat. konstrukce má zase vzor řecký. Podobné útvary jsou ve slov. spis. jazycích (stejně i v jiných evropských jazycích) obecně rozšířeny, ale dialekty je neznají. (Viz V. Vondrák, *Vergleichende slav. Grammatik II*², Göttingen 1928, 464—465.)

[68] Ve XIV.—XV. stol. stávalo *nebo* i v odpovědi na otázku s *proč*, po odkazovacím *proto* (*protoť sě veď apoštolská měna v kostelích zvěstují, nebť sě jich skutky lidě polepšijí* OtcB 5a) a ojediněle i v anteponované větě důvodové (*i vecě jemu stař[e]c a řka: Neboť sem viděl tvú mysl chtiece jě mieti, protoť sem řekl: schovaj* OtcB 68a quia vidi cogitationem tuam volentem retinere eos, dixi tibi ut retines). Srov. též Gebauer, *Histor. mluvnice IV*, 70. — V polštině pozorujeme vývoj odlišný: u *bo* časem sílil význam příčinný, takže se po významové stránce zařadilo ke spojkám podřadicím.

[69] J. Zubatý, *O jistém způsobu užívání zájmen an a on a o jeho původě*, Studie a články II, P. 1954, 74—75, 82—84.

způsob překladu najdeme též, třebaže řidčeji; srov.: *i nalezechu ta bratřie, ano robata pasiechu skot* OtcB 71a (et invenerut infantes pecora pascentes) × *uzřě črta v člověčie tváři, an de v kytli, a ta bieše děravá* OtcB 65a (vidit daemonem venientem in figura hominis, vestitum tunica linea perforata).[70]

Velice důležité pro vývoj souvětí bylo to, že předlohy nutily češtinu do složitých souvětí, která byla napodobována i v původní próze (Štítný). Kromě počátečních neumělých překladů zachovávají totiž stč. památky většinou stavbu souvětí bez zjednodušení. To vedlo k sevřenější stavbě souvětí, k zpřesnění významu spojek, k jejich kladení před rozvíjející větu vedlejší a odtržení od věty, k níž patří.[71] (Srov.: *velikéť jest potvrzenie našie viery, že, donidž židé byli právi v své vieře věřiec že příde Messiáš, totiž spasitel světa, byli lid boží, proroky měli* Štít. uč. 176; viz doklady v Gebauerově *Hist. mluvnici* IV., 93). To vyvrcholilo za humanismu zálibou v ciceronských periodách.[72]

17.2. Tím se již dostáváme k případům zjevného vlivu latiny na vývoj českého souvětí. Nejcharakterističtější je spojování nezávislých vět vztažnými zájmeny a příslovci a užití relativ na začátku samostatné věty po koncové pauze (s funkcí navazovací). Z počátku šlo spíše o jev překladový než jazykový a obratnější překladatelé se mu vyhýbali,[73] ale za humanismu se to stalo zvykem obecně rozšířeným a oblíbeným i v památkách původních. Teprve nová spisovná čeština od takového užití relativ postupně upouštěla, ale nevzdala se ho úplně.[74]

Neméně závažné je šíření kondicionálu ve vedlejších větách podle vzoru latinského konjunktivu (event. též futura II). Za humanismu to došlo tak daleko, že ve větách obsahových, podmínkových a vztažných (především substantivních) je indikativ zatlačen u některých autorů do menšiny; silně jsou zasaženy i věty časové, pokud v nich proniká smysl podmínkový.[75] Památky psané prostějším stylem jsou vlnou kondicionálu zasaženy méně; také biblický text v redakci Blahoslavově a Bratří kralických postupuje umírněně. Ale ještě obrozenská spisovná čeština se s hypertrofií kondicionálu dlouho a obtížně vyrovnávala; zvítězil příklon k jazyku lidovému.

---

[70] Fr. Trávníček, *Skladba*, 53—54, vykládá tento vývoj vlivem vztažných vět s *jenž*. Jistě se mohly uplatnit oba faktory.

[71] Počáteční neobvyklost takového kladení spojek pěkně dosvědčují příklady, kde se spojka buď vůbec vynechává, nebo se klade až po anteponované větě vedlejší, anebo se po ní znovu opakuje. Srov.: *stala se nám tu příhoda: když jsme již z města jeli, poklúzl se velblúd s vršku i rozčiesl se, že hned dále odtud nemohl* Kabk 8a; *v jistotě to viem, jestliže mě do řecké země pošleš, žeť najkraší ženu odtud přinesu* Troj 97b (rkp 1469); *tak se mi zdá, že když najprv které knieže zarazí dobrý peniez, že bez hřiechu móž toho úžitek skrovný jmieti* ŠtítE 150.31; *aniž sě hodí, by ten, ktož pták pustil, aby po něm šel* Mil 65a.

[72] Srov. B. Havránek, *Vývoj spis. jazyka*, 50n.

[73] Zvláště charakteristický je po této stránce stav v Otc.: navazovací relativa se pravidelně nahrazují spojením *a ten, a to, a tu, a tak* atp. Naproti tomu spojovací relativa (typu nč. *což, pročež*) zde najdeme, např.: *přikáza, aby dotovad tu huol zaléval, dokudž by nezakvetla, na každý den, ješto jest proti přirození* OtcB 111b donec (quod contra naturam erat) virgo arida in solo arente viresceret.

[74] Srov. B. Havránek, *Vývoj spis. jazyka*, 53.

[75] Na tento jev upozorňuje Vl. Kyas (*K latinismům humanistické češtiny*, rukopisný sb. k 70. narozeninám prof. Fr. Novotného, Brno 1951) a názorně jej dokládá srovnáním těchto typů vedlejších vět z evangelia Markova ve vydání br. Lukáše (1925), Beneše Optáta (1953) a Jana Blahoslava (1564 a 1568). Nejvíce kondicionálů má Beneš Optát; Jan Blahoslav postupoval umírněně (a stejně i Kral).

Kořeny užití kondicionálu ve vedlejších větách jsou domácí: byl na místě — stejně jako ve větách samostatných — tam, kde jde o děj neskutečný, jehož realizace je nějak podmíněna nebo který má býti uskutečněn. Kromě toho vznikly domácím vývojem obsahové oznamovací věty s *by*, vyjadřující domněnku, zdání, řidčeji též nepravdivé nebo popřené sdělení. Ale tato míra byla záhy překračována, a to, jak se zdá, nejdříve v překladech, vlivem latinského konjunktivu (zejména imperfekta a plusquamperfekta); velmi časné je šíření kondicionálu zejména v závislých otázkách.[76] Srov.: *i otáza, co by to bylo* Lk 15.26 EvZim, pod. EvOl i BlahNZ (interrogavit quae haex essent; Žilka: *co to je*); — *i mysléše, kteraké jest to pozdravenie* Lk 1. 29 EvZim × EvOl: *kteraké by bylo*, BlahNZ: *jaké by bylo* (cogitabat qualis esset ista salutatio); — *tehdy Herodes uzřěv, že jest oklamán* Mt 2.16 EvZim, *že oblúzen jest* EvOl × *že by oklamán byl* BlahNZ (videns quoniam inlusus esset); apod.[77]

Vcelku to byl vývoj odporující duchu jazyka a stírající vlastní význam českého kondicionálu; živá mluva jím nebyla dotčena. Ale pro humanistický jazyk spisovný se stal tento úzus téměř normou. To je jistě názorné svědectví o síle latinského vlivu.

V počátcích vývoje spis. češtiny se setkáváme v překladech i s některými jinými případy podlehnutí latinské předloze, ale ty mají jen nepatrný dosah a brzy byly i z překladů odstraňovány.[78]

18. Přehlédneme-li souhrnně působení latiny na vývoj syntaktické stavby našeho spisovného jazyka, ilustrovaný uvedenými příklady, můžeme shrnout takto:

V počátcích svého vývoje podléhala čeština latinskému vzoru v překladových památkách přejetím některých latinismů; z těch se však jen málo v jazyce šíře uplatnilo. Ani dodatečná latinizace biblického překladu neměla hlubší vliv. Zato se čeština obohatila tvůrčím a samostatným zpracováním podnětů, které ve styku s latinou dostala, především v oblasti souvětí. Nový tlak latiny po přechodném uvolnění v XV. století (husitství — demokratizace spis. jazyka) nastal za humanismu a uplatnil se mnohem hlouběji, protože latina byla vědomě a záměrně napodobována. Spisovný jazyk byl tehdy ve svém vývoji značně autonomní a vzdálil se od živé řeči; proto byla cesta pro působení latiny volnější. Projevilo se to opět ve stavbě složitějších větných celků, ale mnohem pronikavěji než v době staré. Zároveň se dovršil vývoj, obohacující morfologickou soustavu českého slovesa; rušivé bylo však přílišné rozšíření kondicionálu.

---

[76] Srov. obdobné pronikání kondicionálu, ovšem v míře mnohem menší, ve staroslověnštině (Słoński, *Die Übertragung*, 73—74). O původu vět s *by* viz Fr. Trávníček, *Skladba*, 59—61.

[77] U některých autorů se v obsahových oznamovacích větách s *že by* vytvořil protějšek ke konjunktivu cizího mínění. Viz SaS 18 (1957) 35 (zejm. pozn. 23).

[78] Jde tu zejm. o užití *nebo* za lat. *quia* v obsahových větách místo *že*, např.: *rozpomenuchu sě učenníci jeho, nebo psáno jest* J 2.14 EvVíd (quia scriptum est) × Kral: *že*. (Srov. J. Gebauer, *Slovník staročeský II*, P. 1916, 529.) Chybným pojetím lat. přípustkové spojky *etsi* jako *et si* dostává se do přípustkového souvětí *li, když*, např.: *praví vám, a nedá-liť jemu vstana, že by přietel jeho byl, všakž pro neudatstvo jeho vstane i dá jemu* EvZim Lk 11.8 (dico vobis, etsi non dabit illi surgens eo quod amicus eius sit, propter inprobitatem tamen eius surget). Podobného rázu je přívlastkové kladení relativa *jenž* aj. (srov. J. Zubatý, NŘ 2 /1918/ 40 pozn.).

Podstatné oslabení spisovné tradice v době pobělohorské a omezení funkcí spisovného jazyka vývoj v tomto směru zastavilo. Nová spisovná čeština sice navázala na normu veleslavínskou, ale živá jazyková praxe sama odváděla od jejích umělých syntaktických konstrukcí. Nejdéle se jejich zbytky držely ve stylu odborném; dnes žije však z celého nánosu latinismů jen velice málo.

IV.

19. Naše poznámky, nutně neúplné a mnohde jen povšechné, přece snad aspoň naznačily povahu a rozsah řeckého a latinského vlivu na syntax slovanských jazyků, především staroslověnštiny a staré češtiny. Snad z nich vyplynulo, že další práce v této oblasti je velice potřebná a důležitá, chceme-li skutečně správně pochopit vývoj syntaktické stavby slovanských jazyků. I když vnější vliv nemůže býti rozhodující silou ve vývoji jazyka, přece jen mnohdy dává podněty k vlastnímu vývoji nebo jej pomáhá usměrnit. Také mnohé shody a rozdíly mezi slovanskými jazyky, zejm. ve stavbě složitějších syntaktických celků, bude možno lépe objasnit s přihlédnutím k těmto vlivům, k jejich přenášení a zpracování. A rozhodně bez toho není možno získat představu o stavu praslovanském.

K podrobnějšímu propracování otázky je nutno spojit pečlivou práci filologickou s pohledem historickosrovnávacím, snažit se postihnout systémovou podmíněnost jednotlivých jevů a vzít v nejširší míře na pomoc lidová nářečí. Jen tak odlišíme vlivy skutečné od zdánlivých — a naopak mnohé vlivy teprve odhalíme; jen tak odlišíme jevy vlastní jen jednotlivým překladům od jevů, které se staly na kratší nebo delší dobu strukturní součástí jazyka. Starší práce byly z největší části příliš úzce filologicky zaměřeny na shody a rozdíly textů; proto jim mnohé souvislosti unikaly a jiné se v nich zase přeceňovaly nebo při nedostatku srovnávacího zřetele i špatně vykládaly. Je však třeba zdůraznit, že bez důkladné filologické práce není možno pokročit dále. Zvláště v poměru starých slovanských textů k latině bylo zde uděláno málo.

Není snad třeba připomínat, že zjištění cizích vlivů nijak slovanské jazyky nesnižuje. „Národ a jeho jazyk neztrácí osobitost kdejakým vedlejším vlivem. Osvojení prostředků tvůrčího výrazu vlastních cizímu jazyku, přejetí některých jeho pojmů a odstínů nezřídka odpovídá hlubokým vnitřním potřebám jazyka, který přejímá, a svědčí o rychlém jeho vnitřním růstu.“[79] U Slovanů tomu tak skutečně bylo. A protože — podle slov Potebňových — „nezáleží na tom, co národ na určitém historickém úseku přejímá, ale daleko více na tom, nač si přejímající národ toto přejímané zpracuje,“[80] můžeme být na samostatné a tvůrčí zpracování řeckých a latinských vlivů v syntaxi slovanských jazyků hrdi. Další zkoumání těchto otázek na novém základě patří k závažným úkolům slovanské jazykovědy.[81]

---

[79] V. V. Vinogradov, *Veliký ruský jazyk* (čes. překl.), P. 1948, 113.

[80] Srov. úvod stati L. A. Bulachovského, *K istorii vzaimootnošenij slavjanskich literaturnych jazykov*, Izv AN SSSR OLiJa 10 (1951) 37.

[81] Nový pohled na otázku vlivů naznačuje B. Havránek ve stati *K otázce mezislovanských vztahů spis. jazyků*, Slavia 24 (1955) 169n., zejm. str. 181—183.

ВЛИЯНИЕ ГРЕЧЕСКОГО И ЛАТИНСКОГО ЯЗЫКОВ НА РАЗВИТИЕ СИНТАКСИЧЕСКОГО СТРОЯ СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ

I.

1. Необходимо подчеркнуть, что не все составные части синтаксического строя в одинаковой мере оказываются восприимчивыми к иностранным влияниям: такую восприимчивость в высшей степени обнаруживает осложненная организация предложения, и прежде всего сложное предложение.

2. Предпосылки для влияния греческого и латинского языков на синтаксическую систему литературных славянских языков. В дальнейшем изложении рассматривается, гл. обр., влияние греческого языка на старославянский, и влияние латинского на древнечешский язык, отчасти также на древнепольский.

II.

3. Греческий язык непосредственно повлиял на старославянский. Однако старейшие переводы на старославянский язык были довольно самостоятельными, и грецизация усилилась лишь позднее.

4. Наиболее ярко эта самостоятельность проявляется в старославянском языке при употреблении частей речи и словоформ; греческий язык оказал влияние скорее только на выбор синонимических языковых средств или же на их частотность.

5. Значительная мера самостоятельности имеется также в сфере осложненных фразовых построений (конструкции с артиклем, греч. родительный абсолютивный → слав. дательный абсолютивный).

6. Под влиянием греческого языка наиболее ярко стилизация старославянского языка дала себя знать в сложном предложении. Примеры: союзы и относительные слова.

7. Итоги общего состояния старославянского синтаксиса по отношению к греческому языку.

8. Вопрос о том, подверглись или нет старославянские переводы также и влиянию латинского языка (путем ориентировки на Вульгату).

9. Вопрос о влиянии греческого языка на синтаксис других славянских языков, в основном, совпадает с вопросом о влиянии старославянского на эти языки, поскольку непосредственное воздействие здесь не имело места.

III.

10. В общих чертах указывается влияние латинского языка на литературные славянские языки. Сильнее всего оно проявлялось в западнославянских языках с наиболее древней литературной традицией, т. е. в чешском и польском, где латынь в течение столетий выполняла функцию второго литературного языка.

11. Употребление частей речи и словоформ изменяемых слов в древнечешском языке подверглось влиянию со стороны латинского языка в еще меньшей мере, чем старославянский со стороны греческого.

12. Более глубоким было воздействие латинского языка на построение осложненного фразового целого: речь идет в особенности о соответствиях латинского абсолютивного аблатива.

13. Латинское влияние существенным образом отразилось на инфинитивных конструкциях (именительный с инфинитивом и т. д.).

14. Латинизация словопорядка в чешском языке эпохи гуманизма, продолжавшаяся вплоть до XIX в.

15. Становление чешского сложного предложения проходило под влиянием латыни — однако в отличие от влияния греческого на старославянский, древнечешский язык оказывается здесь несравненно более самостоятельным. Конкретные примеры этой интеракции.

16. Итоги: характер влияния латинского языка на развитие чешского сложного предложения в менее определенных случаях, мотивированных необходимостью искать адекватного средства выражения.

17. Примеры явного влияния в области сложного предложения (особенно обилие относительных слов при объединении независимых предложений, распространение сослагательного наклонения в придаточных частях по латинскому конъюнктиву).

18. Подводятся итоги воздействия латыни на развитие синтаксического строя чешского литературного языка.

IV.

19. Заключительные замечания программного характера. Необходимо объединять тщательный филологический анализ с сравнительно-историческим аспектом, видеть системную взаимообусловленность языковых средств и в широкой мере привлекать также и данные народных говоров.

СТАРОСЛАВЯНСКИЙ ЯЗЫК И ЯЗЫК ЖИТЕЛЕЙ ВЕЛИКОЙ МОРАВИИ
(СОПОСТАВЛЕНИЕ СИНТАКСИЧЕСКОГО СТРОЯ)

(MAGNA MORAVIA. SBORNÍK K 1100. VÝROČÍ PŘÍCHODU BYZANTSKÉ MISE NA MORAVU, P. 1965, 469–492)

1. Старославянский язык, как первый славянский литературный язык, принесенный Константином и Мефодием в Великую Моравию, был создан на основе болгарско-македонских говоров окрестностей Солуня — значит, это был по своему происхождению язык южнославянский. Жители Великой Моравии говорили на диалектах западнославянских — это были предки нынешних чехов и словаков. Их язык можно условно назвать прачехословацким. Несмотря на южнославянское происхождение старославянского языка, жители Великой Моравии воспринимали его как свой, родной, а не иностранный язык. Этому способствовало, несомненно, противопоставление старославянского языка, как славянского, чужим литературным языкам, прежде всего латинскому и древненемецкому, которыми пользовались проповедники христианства с Запада. Но главной причиной такого отношения к старославянскому языку была тогдашняя близость славянских языков: их можно в IX. в. считать еще диалектами единого общеславянского языка.[1]

Близость обоих языков, старославянского и прачехословацкого, находила свое отражение в их взаимоотношениях. С одной стороны, оба языка были так близки друг другу, что не было никакой нужды в их интеграции: в великоморавской среде старославянский язык мог выполнять роль своего литературного языка почти без приспособления к местному языку. С другой стороны, в результате этой близости взаимодействие обоих языков становилось легко возможным; влияние одного языка на другой и заимствование различных элементов словарного состава или грамматического строя могло осуществляться почти незаметно. Как показывает анализ памятников, связанных по своему происхождению с моравской и чешской территорией, обе эти диалектически противоположные тенденции имели в развитии языка свое место: в Великой Моравии употребляли старославянский язык почти без приспособления,[2] между тем как в более поздние памятники, возникшие на чешской почве, проникали многочисленные элементы чешского языка.[3] С другой стороны, старославянский язык обогатил сло-

---

[1] См. М. Чейка—А. Лампрехт, *К вопросу о славянском языковом единстве в перио прихода в Моравию Константина и Мефодия*, Magna Moravia 461 сл.; В. Ф. Марош *Древнеславянский литературный язык в Великоморавском государстве*, ВЯ X (1961 2, 12 сл.

[2] Ср. выводы В. Ф. Мароша опирающиеся на анализ Киевских листков, в укза. статье.

[3] Ср. M. Weingart, *Československý typ cirkevnej slovančiny*, Bratislava 1949; R. Večerka, *Slovanské počátky české knižní vzdělanosti*, P. 1963 (особенно стр. 67 сл.); его же статью в сб. Magna Moravia 493 сл.

варный состав чешского языка и, по всей вероятности, не остался без влияния на его грамматический строй. Однако кажется, что это влияние было не слишком глубоким и что церковнославянские элементы не закрепились в чешском языке — в грамматическом строе древнечешских памятников XIII—XIV вв. не удалось выделить достоверные следы старославянского влияния. В этом факте сказывается прекращение существования церковнославянской письменности на чешской почве задолго до возникновения чешского литературного языка.

Установление взаимоотношений и взаимовлияний обоих языков представляет важную и актуальную задачу славянского языкознания. Усилие языковедов было направлено, гл. обр., к выделению чешских элементов в старославянских и церковнославянских памятниках и к установлению их чешского происхождения. При этом они встречались с двумя затруднениями: с близостью обоих языков, не позволяющей установить принадлежность большинства языковых элементов к одному или другому языку, и с недостаточным знанием состояния прачехословацкого языка IX в., доступного нам лишь при помощи реконструкции. Здесь встречается новая опасность: при реконструкции древнейшего состояния славянских языков очень часто пользуются именно старославянским языком, как древнейшим славянским языком, засвидетельствованным в письменном виде. Разумеется, в таком случае вполне возможно, что близость закроет различия, и наша реконструкция будет неверной; такой подход не способствует, а препятствует решению первой задачи.

2. Реконструкция доисторического состояния диалектов, которые легли в основу чешского и словацкого языков, дала положительные результаты в области их фонетического и морфологического строя. В силу этого прачехословацкие фонетические и морфологические элементы в старославянских и церковнославянских памятниках поддаются определению и выделению. Новые достижения в области исторической фонетики и фонологии сделали возможным новое объяснение таких затруднительных вопросов, как, напр., разное написание звука, отражающего праслав. *ę*, в чешско-церковнославянских глоссах XI — нач. XII вв. (глоссы Патеры и Ягича): написание *e*, *a*, *æ* может отражать тогдашнее чешское произношение *ä*.[4] Ср. анализ богемизмов в церковнославянских памятниках, представленный в этом сборнике в статье Р. Вечерки.

В области словарного состава сделано также много, но работа над выделением лексических заимствований приносит все же менее однозначные результаты, потому что пока нельзя точно установить принадлежность отдельных слов к тому или другому языку. Можно надеяться, что изучение развития словаря отдельных славянских языков и составление их исторических и диалектологических словарей создаст прочную основу для сопоставления словарного состава отдельных языков и для установления его древнейших различий.

Очень трудно поддаются определению синтаксические различия старославянского и прачехословацкого языков. Дело в том, что у нас пока нет

---

[4] Ср. Fr. Trávníček, *Glosy Jagićovy a svatořehořské*, Slovanské studie, P. 1948, 164—168; к дальнейшему обсуждению вопроса ср. замечания Р. Вечерки в сб. Magna Moravia 494 сл.

более точного и систематического представления о синтаксическом строе чешского языка в IX—X вв.; отсутствуют даже попытки реконструкции синтаксической системы в доисторический период. Между тем, исследование церковнославянских памятников чешского извода открыло уже некоторые синтаксические богемизмы и доказывает, что работа в этой области оплачивается. В. Ф. Мареш обратил внимание на употребление простого императива в 3-м лице вместо описательной формы ДА + индикатив в Киевских листках и в Беседах на евангелие папы Григория, на более частое употребление сослагательного наклонения в придаточных предложениях цели, на употребление союзов *aby*, *ježe* и др. явления в Беседах.[5] Р. Вечерка видит влияние чешского языка в употреблении причинного союза *nebo* и условного *ače* в глоссах Ягича[6] и противительного союза *než* в Житии св. Вячеслава.[7] Можно предполагать, что количество синтаксических элементов чешского происхождения в старославянском языке больше, и можно также надеяться, что они поддадутся установлению, если их будут изучать не отдельно, а путем сопоставления всей синтаксической системы обоих языков. Кроме того, реконструкция доисторического состояния синтаксиса чешского и словацкого языков принесла бы большую пользу также для изучения их развития в целом и для реконструкции праславянского синтаксиса.[8]

Итак, нет сомнения, что реконструкция синтаксического строя прачехословацкого языка оказалась бы весьма полезной для дальнейшего исследования. Необходимо, однако, поставить вопрос, возможна ли такая реконструкция.

Прежде чем ответить на этот вопрос, мы должны учесть предпосылки для реконструкции исторически не засвидетельствованного состояния языка. Точкой отправления может послужить лишь древнейшее исторически засвидетельствованное состояние — синтаксический строй чешского языка XIII—XIV вв., как он отражается в древнечешских литературных памятниках. В длительном промежутке — около 400 лет — со времени соприкосновения прачехословацкого языка с старославянским языком, чешский язык прошел большое развитие, отразившееся также в синтаксисе. Кроме того, нужно считаться с влиянием латинского языка на возникающий чешский литературный язык, что опять-таки сказалось прежде всего в области синтаксиса. Однако мы не сомневаемся в том, что можно добиться надежных результатов, если подвергнуть данные старочешских памятников критическому анализу при помощи внутреннего и внешнего сравнения.

---

[5] Ср. указ. статью (прим. 1), стр. 19 и его же статью *Česká redakce církevní slovanštiny v světle Besěd Řehoře Velikého*, Slavia 32 (1963) 432—435.

[6] Ср. в сб. Magna Moravia 507—508.

[7] R. Večerka, *Bohemismy v první staroslověnské legendě Václavské*, Slavia 30 (1961) 417—418.

[8] Значение реконструкции синтаксического строя праславянского языка было вновь подчеркнуто на V Международном съезде славистов; ср. доклады: J. Bauer, *Úkoly a metody rekonstrukce praslovanské syntaxe*, Čs. přednášky pro V. mezinár. sjezd slavistů v Sofii, P. 1963, 75—81; см. здесь 22—30; L Bednarczuk, *Z zagadnień składni prasłowiańskiej*, Z polskich studiów slawistycznych I. Warszawa 1963, 161—173; О. С. Мельничук, *Основні лінії розвитку складнопідрядних речень у слов. мовах*, Київ, 1963.

Под внутренним сравнением мы разумеем сравнение данных из памятников разного рода — литературных и нелитературных, древнейших и более поздних, оригинальных и переводных — и сравнение данных из памятников с данными из народных говоров. Если нам удастся установить направление исторического развития отдельных синтаксических явлений и всей синтаксической системы, мы можем продолжить его обратно, в доисторическое время. Присущими прачехословацкому языку IX в. можно считать, без всякого сомнения, те явления, которые свойственны чешскому и словацкому языкам; разумеется, однако, что некоторые разницы могли существовать еще в IX в. (нельзя исключить синтаксическую дифференциацию диалектов на чехословацкой языковой территории) или возникнуть в более позднем развитии.

Под внешним сравнением мы разумеем сравнение с другими славянскими языками. Самым важным является сравнение синтаксического строя западнославянских языков, которое поможет раскрыть некоторые общие древние синтаксические явления, существовавшие, по всей вероятности, уже во время языковой общности западнославянских языков, и исключить те явления, которые являются более поздними новообразованиями отдельных языков. Надо, конечно, добавить, что не все явления, общие для всех западнославянских языков, восходят к эпохе их общности, но большинство параллельных новообразований поддается различению. Результаты сравнительно-исторического изучения синтаксиса западнославянских языков нужно пополнить сравнением всех славянских языков.

К внешнему сравнению относится также сопоставление предполагаемого синтаксического строя прачехословацкого языка с реально засвидетельствованным синтаксическим строем старославянского языка, а именно тех его древнейших памятников, которые по своему происхождению связаны с начальным этапом старославянской письменности. (Синтаксис более поздних памятников, напр. Супрасльской рукописи, имеет уже специфические особенности, которые при реконструкции нельзя ни в коем случае учитывать.) Сопоставление должно сосредоточиться на различиях между обоими языками, иначе возникает опасность, что в реконструкцию прачехословацкого языка будут внесены несвойственные ему элементы. Установление различий между обоими языками покажет широкое совпадение их синтаксического строя во всех основных синтаксических явлениях, связанных со строем предложения.

Сопоставление синтаксического строя старославянского и прачехословацкого языков

3. Сходства в синтаксическом строе обоих языков

Сходства в синтаксическом строе обоих языков вытекают из их генетического родства; речь идет, гл. обр., о явлениях, унаследованных из праславянского языка.

3.1. Почти тождественным можно считать основной строй простого предложения и связанные с ним синтаксические средства и способы их употребления. Основное грамматическое значение падежей и непроизводных предлогов, большинства форм глагола, категория числа, функции частей речи совпадали; тем же самым образом использовалось согласование,

управление и примыкание. Нет сомнения, что почти ничем не отличались повествовательные предложения. В своей основной форме совпадали также вопросительные и побудительные предложения; но здесь встречались также разницы (в употреблении некоторых частиц и описательных форм императива). По-разному оформились пожелательные предожения; в праславянском языке они не были еще вполне установившимся типом предложения. Можно предполагать, что в IX в. преобладало еще сходное выражение основных модальных значений необходимости, воли и возможности; наряду с модальными глаголами, унаследованными из праславянского (**mogti*, **jьměti* и **chotěti* // *chъtěti*, напр. нє можєтъ градъ оукрыти сѧ Мф 5.14 Мар, нє пьцѣтє сѧ како · ли чьто иматє гл⟨агол⟩ати Мф 10.19 Асс, єгда хотѣахѫ изити Пс 64.1 Син // древнечешск. *tuto býti nemôžem* MastMus 212; *jmámť býti zajtra na rocě* Hrad 127b, *chci vem něčso dobrého řěci* AlxV 1063) существовали инфинитивные конструкции типа бъıс⟨тъ⟩ жє оумрѣти ништюмоу Лк 16.22 Зогр, *mnět jest s tohoto světa sníti* Hrad 20a; распространены были также сочетания некоторых модальных предикативных наречий с инфинитивом (*lьzě*, *trěba*, *potrěba* и др.): нѣстъ ми лъзѣ инамо ити Супр 170.21—22, нѣстъ жє ми потрѣба глаголати о ѥємъ Супр 272.10—11 // *potom budeš chtieti*, *a nelzeť bude mieti* DalC 32, *třěba mi s tebú mluviti tajného* DalC 63. Однако можно считать правдоподобным, что в западнославянских языках очень рано наступало употребление личных конструкций с заимствованными модальными глаголами *musiti* и *drbiti* вместо конструкций дательного с инфинитивом. Значительных расхождений не было в выражении отрицания при помощи частиц *не* и *ни*.

Оба языка унаследовали из праславянского основные типы односоставных и двусоставных предложений. Тем же образом выражались главные члены предложения: подлежащее — номинативом имени существительного, сказуемое — личной формой глагола; только в выражении именного сказуемого, а также предикативного атрибута наблюдаются значительные разницы (см. ниже). Характерна была общая тенденция к употреблению согласованного определения типа жѧжда водънаꙗ (Супр 135.7) // *z nedostatku vodného* (BiblOl Jd 7.16) и т. под. Также выражение дополнения и обстоятельства существительными в простых падежах и в падежах с предлогами в основном совпадало; отдельные расхождения, связанные с разницами в значении падежей и предлогов, можно раскрыть при помощи сравнительно-исторического изучения развития падежей (ср. еще ниже).

3.2. Совсем другая ситуация наблюдается в строе осложненного предложения, в старославянском языке общеславянская основа подверглась значительной обработке, характер конструкций и их использование подверглись изменениям. Это касается прежде всего деепричастных оборотов. В старославянском хотя и сохранились остатки их первоначального употребления, но в общем они переменились из полусамостоятельных конструкций, слабо связанных с глагольными предложениями, в средства синтаксической конденсации, равноценные придаточным предложениям (см. ниже § 5.3).[9] К сохранившимся сходным явлениям принадлежат следующие:

---

[9] См. B. Havránek, *Metodická problematika historickosrovnávacího studia syntaxe slovanských jazyků*, K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků, P. 1958, 84—85.

Некоторые деепричастные обороты, в том числе обороты, присоединенные при помощи союзов *i*, *a*, и обороты абсолютивные, напр. онъ же отвр'зъ оуста своꙗ и рече тако Супр 59.6—7, и съвръгъ ризы къ нагыимъ са примѣси · а вьпиꙗ тожде зъваниѥ сватыхъ Супр 93.20—22, пришъдъ ис⟨оусъ⟩ въ капернаоумъ · припаде емоу сътьникъ Мф 8.5 Сав (но Зогр и другие тексты: вьшедъшю же емоу); повелѣ же воевода. съвазавъше за вынѫ вести вьса вькоупѣ къ ѥзеру Супр 76.7—9 // древнечешск. *ona přiskočivši k ňemu i vytrže kostky jemu* Hrad 126a; *tu jsem stála a plačíci* Vít 50a; *uslyšav to od posla, bude jemu protivno* Štít; *kázal ho sviežíc železnými závorami bíti* Pas 470.

Употребление причастия после некоторых глаголов, напр. и мьнѫ са нынꙗ вь слѣды иды владыкы исоуса Супр 343. 18 до 19; видѣ ч⟨ловѣ⟩ка на мьздьници сѣдаща Мф 9.9 Зогр // *mníš sě kúpě u Vltavě?* DalC 50; *uzře muže proti sobě stojiec* Comest 113a.

Употребление причастия с личной формой глагола *byti* в функции сказуемого: бѣахѫ бо вьси чаѭште его Лк 8.40 Зогр // *Tantariáš bieše čekaje* Tand.

Употребление причастия в функции сказуемого придаточного предложения, напр. не вѣста са чесо просаща Мк 10.38 Зогр; и нѣстъ кто милоуа Супр 57.9; бѣ бо оуча ѣко власть имы Мф 7.29 Зогр // *neviete co prosíc* Krist 81a; *neby kto za právo sě postavě* DalL 102.25; *jakž mohúce sě sebrachu* DalC 10.

Надо добавить, что старославянский и древнечешский языки расходятся что до частоты употребления и распространения указанных конструкций;[10] поэтому не все обороты, засвидетельствованные в старославянских памятниках, можно приписывать прачехословацкому языку IX в. Сходство касается лишь самого ядра этих конструкций, существования их отдельных типов.

3.3. В области сложного предложения полное сходство прачехословацкого и старославянского языков можно установить лишь в немногих случаях. Дело в том, что строй сложного предложения закреплялся только в течение самостоятельного развития отдельных языков и подвергался большим изменениям при возникновении письменного языка; вследствие этого строй старославянского сложного предложения резко отличается от строя сложного предложения в прачехословацком языке. Однако основа, на которой сложное предложение развивалось в обоих языках, была одинакова, так что наряду с расхождениями встречаются также сходства в многих средствах и типах. Для выражения соединительной связи оба языка пользовались союзом *i*, присоединительное и сопоставительное отношение выражалось союзом *a*. Что касается других сочинительных союзов, совпадения нет (см. ниже § 6.51).

В некоторых типах сложноподчиненного предложения можно установить употребление того же или подобного союза или союзного слова, напр. ꙗко // *jako* (*jak*, *jakž*, *jakož*) в придаточных предложениях изъяснительных,

---

[10] Ср. R. Večerka, *Syntax aktivních participií v staroslověnštině*, P. 1961; R. Růžička, *Das syntaktische System der altslavischen Partizipien und sein Verhältnis zum Griechischen*, Berlin 1963; J. Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého IV* P. 1929, 588 сл.

следствия, причины, времени и сравнительных, ꙗмо // *jamo, jamž* в придаточных предложениях места, ѥгда // *jedaž*, доньдєжє // *doňadž* и т. под. в придаточных предложениях времени, иже // *jenž, jen* в относительных предложениях, и др. Но над этими сходствами преобладают различия в объеме функций и в оттенках значения отдельных средств, в строе соответствующих типов сложноподчиненного предложения и т. под. (ср. ниже § 6.52).

4. Различия в синтаксическом строе обоих языков

Различия в синтаксическом строе прачехословацкого и старославянского языков вытекают их двух причин:

1) Старославянский язык имел характер литературного языка и выступал в письменном виде, тогда как прачехословацкий язык был только устным языком.

2) Старославянский язык имел южнославянскую основу, тогда как прачехословацкий язык — западнославянскую.

4.1. Различия первого рода вытекают из разницы в функциях литературного (или письменного) и устного языков, но функциональные различия нашли свое отражение в структурно-грамматических: в литературном языке возникают синтаксические конструкции, неизвестные в устной речи, другие конструкции переосмысливаются, получают новое место в синтаксической системе. Специфичность литературного языка — отсутствие непосредственной связи с актуальной ситуацией, недостаток интонационно-мелодических средств и возможности дополнить языковые средства жестом — и его более сложные коммуникативные функции требуют усовершенствования и обогащения его синтаксического строя. Для старославянского языка характерно, что он был обработан в литературный язык преднамеренной деятельностью филологически высоко образованного и исключительно способного лица — Константина Философа и его брата Мефодия, хотя и не без содействия их сотрудников и учеников. Таким образом можно объяснить, что старославянский язык выступает с самого начала в виде готового языка, без больших колебаний, которые характерны для начального этапа образования всех других славянских литературных языков. В более поздних памятниках синтаксический строй в силу традиции в общем сохраняется без более глубоких изменений.

При преобразовании народного диалекта в литературный язык послужил моделью греческий язык; его влияние подкреплялось переводами дальнейших памятников и грецизацией древних переводов. Вопреки исключительной самостоятельности первых переводов, в которых почти нет рабского подражания языку оригинала, в синтаксическом строе старославянского языка греческое влияние не могло не отразиться; оно сказывалось, гл. обр., в построении осложненного и сложного предложений.[11]

Прачехословацкий язык существовал только в устной форме; его функции были более ограниченные и он не мог отличаться таким развитым синтаксическим строем, как старославянский язык. Можно предполагать,

---

[11] См. J. Bauer, *Vliv řečtiny a latiny na vývoj syntaktické stavby slovanských jazyků*, Čs. přednášky pro IV. mezinár. sjezd slavistů v Moskvě, P. 1958, 73; см. здесь 47—67; R Ružicka, *Griechische Lehnsyntax im Altslavischen*, ZfSl III (1958) 173 сл.; H. Birnbaum, *Zur Aussonderung der syntakt. Grăzismen im Altkirchenslavischen*, Scandoslavica IV (1958) 239 сл.

что в IX в., когда Великоморавское государство достигло сравнительно высокого культурного уровня, существовал культурный диалект местного языка, но настоящего литературного языка здесь не было.[12] Это обстоятельство надо принимать во внимание при реконструкции синтаксического строя. Большое значение для постижения его характера имеет учет состояния в народных говорах, которые существуют тоже только в устной форме: несмотря на то что они прошли длительное развитие и подвергались влиянию литературного языка, их синтаксический строй в общем ближе к доисторическому, чем строй большинства древних письменных памятников, написанных на литературном языке. В дальнейшем изложении мы попытаемся наметить некоторые различия между старославянским и прачехословацким языками, вытекающие из их характера (см. § 5).

4.2. Сравнительно-историческое изучение позволяет нам установить некоторые синтаксические различия между южнославянскими и западнославянскими языками,[13] которые существовали уже в IX в.

Старославянский язык разделял также некоторые специфические черты с балканскими языками, вытекавшие из их соприкосновения при практическом общении их носителей. Таким путем в синтаксис старославянского языка проникли некоторые грецизмы, но они другого рода, чем грецизмы, возникшие в литературных памятниках путем подражания греческим подлинникам.[14]

С другой стороны, прачехословацкий язык, как и другие западнославянские языки, соприкасался с древненемецким языком, что не осталось без влияний на его словарный состав и отчасти также на его грамматический строй. Достаточно указать на последствия, которые в синтаксическом строе простого предложения имело заимствование личного модального глагола *musiti*.

Современное состояние сравнительно-исторического изучения синтаксиса славянских языков пока не позволяет раскрыть все различия в синтаксическом строе старославянского и прачехословацкого языков, но многие можно уже наметить (ср. § 6).

5. Различия, вытекающие из письменного характера старославянского языка и устного характера прачехословацкого языка.

5.1. В употреблении форм склоняемых слов таких различий немного. Значения старославянских падежей и предлогов также не подверглись греческому влиянию, однако внимательный анализ открывает влияние оригинала на частоту употребления некоторых конструкций,[15] на более быстрое исчезновение отмирающих средств или значений, и т. под. Таким образом можно, напр., объяснить, почему старославянский язык почти не

---

[12] Ср. В. Ф. Мареш, указ. соч., ВЯ X (1961) 14.

[13] Западнославянские языки разделяли многие черты с восточнославянскими, так что в большинстве случаев дело идет о противопоставлении южнославянских языков северославянским. Но некоторые черты были характерны для одних западнославянских языков, или даже только для их чехословацкой и польско-лехицкой группы.

[14] Ср. Я. Седлачек, *Синтаксис старославянского языка в свете балканистики*, Slavia 32 (1963) 385 сл. На грецизмы такого рода обращает внимание Г. Бирнбаум в указ. статье (см. прим. 11).

[15] Примером может послужить чередование конструкций єдинъ ихь // отъ нихъ, описанное Р. Вечеркой в статье *K překladu staroslověnských evangelií z řečtiny*, Slavia 24 (1955) 42—44.

сохранил локатив места, хотя он был живым еще на несколько веков позже в памятниках древнерусского языка и сохранился отчасти также в древнечешском языке. С другой стороны, живое употребление местного падежа без предлога в сочетании с определенными глаголами в старославянском языке широко сохранилось, тогда как в других древних славянских языках оно почти неизвестно.[16]

Между тем, благодаря косвенному влиянию греческого языка, система глагольных форм была в старославянском обогащена причастием на -мъ (типа хвалимъ, знаѥмъ), на основе которого была создана описательная форма страдательного залога, неизвестная в других славянских языках (она была заимствована русским литературным языком): всѣко оуво дрѣво · єжє нє творитъ плода добра · посѣкаемо бываєтъ и въ огнъ вмѣтаємо Мф 3.10 Асс. Ни причастие на *-мъ*, ни описательную форму страдательного залога типа хвалимъ ѥстъ нельзя приписывать прачехословацкому языку: редкие отглагольные прилагательные на *-m* (*vědom*, *znám*, *lakomý* и др.) являются не реликтами общераспространенного раньше причастия, а частными непарадигматическими образованиями.[17]

Греческая модель способствовала также распространению в старославянском языке описательного пассива, образованного при помощи страдательного причастия прошедшего времени, напр. зъванъ бѫдєши Лк 14.10 Мар, писано єстъ Мф 2.5 Асс; однако, как показал Б. Гавранек, они сохраняли результативное значение.[18] В прачехословацком языке их приближение к функции настоящего пассива не дошло до той степени, как в старославянском, и обороты с этими причастиями встречались существенно реже; об этом свидетельствует их употребление в народных говорах, сохранивших в этом отношении до известной степени состояние дописьменного языка.

5.2. Для строя простого предложения в старославянском языке характерно то, что в нем почти нет следов более свободного соединения его частей, с реликтами их первоначальной самостоятельности или полусамостоятельности. Это свойство очень ярко выступает по сравнению с некоторыми древнерусскими памятниками, но реликты подобных синтаксически свободных конструкций встречаются также в древнечешских памятниках. Народные говоры показывают, что недостаточная синтаксическая спаянность предложения является характерным свойством устного языка; нет сомнения, что она была свойственна также прачехословацкому языку, как и другим славянским языкам в дописьменный период их развития.[19] В старославянском языке она была устранена вследствие его обработки в литературный язык.

5.3. Мы уже говорили о перестройке системы причастных и деепричастных конструкций в старославянском языке; толчком для нее была необходимость сравниться в этом отношении с греческим языком.

---

[16] Ср. Я. Бауэр, *Беспредложный локатив в старославянском языке*, Исследования по синтаксису старославянского языка, Прага 1963, 263 сл.

[17] См. Б. Гавранек, *Залог (genera verbi) в старославянском языке в сравнительном плане*, Исследования по синтаксису ст.-сл. языка, 64 сл.

[18] См. там же, 80 сл.

[19] Ср. J. Bauer, *Stč. věta a stč. souvětí na základě srovnávacím*, K historickosrovnávacímu studiu slov. jazyků, 108 сл., см. здесь 107—121.

Типично книжным средством, которое никак нельзя переносить в прачехословацкий язык, были субстантивированные причастия типа: молѣашє и бѣсъновавъı сѧ Мк 5.18 Зогр; мол⟨итва⟩ над⟨ъ⟩ ѣдъшиимь скврънъна мѧса Треб 22а1—2. Греческий язык также повлиял на широкое распространение атрибутивных причастий (ср. многа тѣлєса почиваѭштиихъ с⟨вѧ⟩тыхъ въсташѧ Мф 27.52 Зогр); такое выражение не было чуждо славянским языкам, но вряд ли оно было обычным в устном языке.[20] Даже в древнечешском литературном языке оно никогда не достигло такого распространения, как в старославянском языке, и осталось редким.

Как типично книжное средство выражения, характерное только для старославянского языка и представляющее своеобразное и самостоятельное уподобление греческой модели, распространился дательный абсолютный; напр. и вълѣзъшєма има въ корабь · прѣста вѣтръ Мф 14.32 Зогр. Он не имеет аналогии в других славянских языках; примеры из украинских и болгарских говоров, приводимые для доказания его славянского происхождения, не убедительны.[21] В прачехословацком языке таких конструкций не было. В древнечешских памятниках XIII—XIV вв. спорадически появляются подобные образования, но они возникали под влиянием латинского языка и в оригинальные памятники не распространились; ср. *a scházejícím jim z huory přikázal jim* Mt 17.9 Ev01 (descendentibus illis de monte) — *a když jdiechu s hory* EvZim; ср. старослав. и съходѧштємъ имъ съ горы · заповѣдѣ имъ ис⟨оус⟩ъ Мар. Кроме такого „дательного абсолютного", который представлен лишь несколькими примерами, появлялся родительный абсолютный (как подражание лат. аблативу абсолютному) и даже творительный абсолютный; все эти конструкции в чешском языке не закрепились. Не надо доказывать, что их нельзя считать унаследованными из праславянского языка.[22]

Греческий язык оказал влияние также на употребление конструкций с именительным и винительным падежом причастия после некоторых глаголов (гл. обр., глаголов говорения), так что состояние старославянского нельзя переносить без тщательного сравнительного анализа в прачехословацкий язык. В значительной степени было ограничено употребление абсолютных деепричастных оборотов и присоединение деепричастий посредством соединительных союзов; более поздно засвидетельствованное древнечешское состояние является в этом отношении более близким прачехословацкому состоянию, чем старославянское.

5.4. Чисто книжными и свойственными только старославянскому языку являются конструкции, возникшие по образцу греческих конструкций с членом.[23]

---

[20] См. R. Večerka, *Syntax aktivních participií v staroslověnštině*, 12 сл., 32 сл

[21] См. J. Stanislav, *Datív absolutný v starej cirkevnej slovančine*, ByzSlav 5 (1933—34) 1—112; R. Večerka, указ. соч. 47 сл.

[22] J. Gebauer, *Hist. mluvnice jaz. českého IV*, 367, 397, 421; J. Bauer, *Vliv řečtiny a latiny* ... 86—87.

[23] Ср. J. Kurz, *K otázce členu v jazycích slovanských, se zvl. zřetelem k staroslověnštině*, ByzSlav 7 (1937—38) 212—340; 8 (1939—46) 172—288; его же *Проблема члена в старославянском языке*, Исследования по синтаксису ст.-сл. языка, 121 сл.; ср. также в его же статье *Význam studia jazyka staroslověnského*, Slavia 21 (1953) 240 по 241

Старославянские памятники не могут послужить надежной основой для реконструкции порядка слов в прачехословацком языке — они сильно подражали порядку слов греческого оригинала. Наиболее самостоятельным было положение энклитик в предложении.

5.5. В строе сложного предложения разница между письменным и устным языком проявляется наиболее ярко. Необходимость выражать в сжатом виде сложные мысли и переводить точно и ясно греческие подлинники, которые нередко отличались осложненным строем сложного предложения, требовала приспособления и обогащения средств, которыми располагал устный язык. Возникли новые союзы, значение других приспособилось соответствующим греческим союзам, преобразовались и возникли некоторые типы сложного предложения. С первого взгляда видно, что старославянский язык обладал более развитым строем сложного предложения, чем нынешние народные говоры.

5.51. Перестройка касалась не только сложноподчиненного, а также сложносочиненного предложения. По образцу греческого языка возник его новый тип: градационное сложносочиненное предложение с двойственным выражением нє тъкъмо (нє тьчиѭ) — нъ и, напр. ѣко нє тъкъмо разарѣшє сѫботѫ · нъ и о⟨ть⟩ца своєго гл⟨агол⟩ашє в⟨ог⟩а Ио 5.18 Зогр, ср. *ὅτι οὐ μόνον ἔλυεν τὸ σάββατον, ἀλλὰ καὶ πατέρα ἴδιον ἔλεγεν τὸν θεόν*. Подобные конструкции распространились также в других славянских литературных языках: в чешском языке они встречаются уже во 2-й половине XIV в., напр. *přide do tvé duše, nejen aby ji navštievil, ale aby v ní odpočinul* ŠtítSvát 75bl; *netoliko buď kostela zbaven, ale i kněžstvie oblúpen* Hus Svatokup 161b. Но они возникли самостоятельно по образцу лат. *non solum* (*non tantum*) — *sed etiam* в религиозно-философской прозе, поэтому их нельзя считать унаследованными из праславянского языка. В прачехословацком языке IX в. они не существовали. Они характерны только для литературных языков, народным говорам они не свойственны.[24]

Влияние греческого языка затронуло также другие типы сложносочиненного предложения и выражение отношений между однородными членами предложения. Кальками или подражанием греческим средствам надо считать, напр., разделительное употребление повторного аштє — аштє, аштє — аштє ли, аштє жє — аштє жє (ср. греч. *εἴτε — εἴτε*),[25] двойное союзное выражение оубо-жє, реже бо-жє или жє-жє (ср. греч. *μέν — δέ*, напр. ови оубо бѣжаахѫ въ горы · ови жє на сєлѣхъ сѫштє таѩахѫ сѧ *οἱ μέν — οἱ δέ* Супр. 98.8—9), сочетание частицы жє с союзом *и* (жє и = *τε καί*, напр. събъраша вьсѧ ѩже обрѣтѫ · зълыѩ жє и добры *πονηρούς τε καὶ ἀγαθούς* Мф 22.10 Мар) и др., которые затем употреблялись также в непереводных текстах; ср. проповѣдѣтєль живъиимъ жє и мьртвъиимъ бъис⟨тъ⟩ ЖМеф 1. Употребление греч. *δέ* не осталось без влияния на распространение его обычного старославянского эквивалента жє, в распределении функций противительных союзов *а* и *нъ* отражается отчасти разница между греческими союзами *δέ* и *ἀλλά*. Уподоблением греческому сочетанию *οὐ γάρ*,

---

[24] Ср. V. Vondrák, *Vergleichende slavische Grammatik II*, Göttingen 1928, 464—465; J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, P. 1960, 81—82.

[25] Ср. J. a M. Bauerovi, *Staroslověnské* аштє, Slavia 26 (1957) 164; *Slovník jazyka staroslověnského*, вып. 1, P. 1958, 64.

οὐδὲ γάρ можно объяснить старославянское нє бо, где отрицательная частица оторвана от глагола; настоящей калькой с греческого *καὶ γάρ* является союз ибо.[26]

Мы могли бы привести большее количество примеров греческого влияния на выражение сочинительных связей в старославянском языке; но указанных примеров достаточно для обоснования нашего утверждения, что синтаксис старославянского языка не может послужить образцом для реконструкции прачехословацкого состояния даже в области паратаксиса, если его не подвергнуть критическому сравнительно-историческому анализу. Положение утрудняют многочисленные различия, вытекающие из принадлежности обоих языков к разным группам славянских языков (см. ниже § 6.51).

5.52. Вполне понятно, что мы должны считаться с еще более глубокой стилизацией старославянского синтаксиса в области сложноподчиненного предложения. В настоящей статье мы не можем дать полный анализ книжного характера старославянского сложноподчиненного предложения и его уподобления греческой модели; необходимо ограничиться самыми характерными примерами.[27]

Примером почти полного уподобления функциям греческого эквивалента может послужить союз аштє = *εἰ, ἐάν, ἄν*.[28] Он стал почти единственным союзом условным и уступительным (в уступительном значении обычно аштє и = *εἰ καί, ἐὰν καί*); поэтому в старославянском не развилась условная функция союза-частицы *ли*, в отличие от большинства славянских языков. Мы считаем правдоподобным, что в прачехословацком языке IX в. условные предложения с *li* уже существовали. Интересный факт представляет закрепление сочетания аштє ли за греч. *εἰ* (*ἐάν*) *δέ* после некоторого колебания (в евангелиях встречается довольно часто аштє жє или аштє ли жє); оно стало характерным средством старославянского и церковнославянского языков, которое имеет лишь очень слабое соответствие в других славянских языках в *ačli* и подобных сочетаниях. Точным соответствием греч. *εἰ δὲ μήγε* (*εἰ δὲ μή*) является аштє ли жє ни, аштє ли ни „иначе". Без греческого влияния мы не могли бы объяснить употребление аштє в функции частицы: Следуя греч. *εἰ*, оно вводит вопросительные предложения (в косвенных вопросах оно стало почти единственным средством и не позволило, чтобы здесь распространилось *ли*, как в других славянских языках; ср. въпрашаашє и аштє чьто видитъ *εἴ τι βλέπει* Мк 8.23 Зогр). Следуя греческому *ἄν, ἐάν*, оно сочеталось с союзными словами в значении обобщающей частицы, напр. иже аштє „кто ни", ѥже аштє „что ни", ѥлико аштє, идеже аштє и т. п.; оно вполне вытеснило частицу колижьдо, засвидетельствованную еще в древнейших переводах, в евангелиях. Эта функция аштє не имеет соответствия в славянских

---

[26] Ср. M. Bauerová, *Staroslověnské spojky bo, *nebo, nebonъ a ibo*, Studie ze slovanské jazykovědy, P. 1958, 95—96, 98—99.

[27] Технике перевода греческих придаточных предложений в старославянском языке посвящена специальная монография: St. Słoński, *Die Übertragung der griechischen Nebensatzkonstruktionen in den altbulgarischen Sprachdenkmälern*, Kirchhain N.—L., 1908.

[28] Ср. J. a M. Bauerovi, *Stsl.* аштє, 157—179; см. здесь 400—420.

языках[29] — она развилась как искусственное явление письменного языка. Употребление аштє в качестве вопросительной частицы нельзя считать исконно славянским (это вытекает, между прочим, вполне очевидно из анализа самого старославянского материала); правда, в некоторых славянских языках, напр. в древнечешском и древнепольском, встречается подобное употребление союза *аčе*, но оно тоже является вторичным (по образцу лат. *si*).[30] — О разделительном значении аштє см. выше.

Из всего указанного вытекает, что употребление старославянского аштє не может служить основой при реконструкции строя соответствующих типов прачехословацкого сложного предложения — здесь нужно исходить из состояния древнечешского с учетом состояния в говорах и в других славянских языках. Мы считаем правдоподобным, что условное отношение выражалось отчасти предложениями с союзом *ač(e)*, отчасти предложениями, первично вопросительными, гл. обр., с союзом-частицей *li*. Уступительные предложения не были от условных четко отграничены; кроме *ač(e)*, у которого преобладало условное значение, здесь употреблялось *kako* (*kakž*, *kakož*).[31]

Очень осторожно надо поступать при реконструкции придаточных предложений относительных. В старославянском языке они представляли вполне стабилизированный тип и в них употреблялись — за очень редкими исключениями в более поздних памятниках — лишь относительные местоимения и наречия от основы **jo-*, гл. обр. иже. Другие славянские языки показывают, что древние союзные слова с основой **jo-* указывали на лица или предметы уже известные, определенные; для выражения обобщающего значения (часто соединенного с условным оттенком) и для указания на неизвестные лица или предметы служили относительные местоимения и наречия, развивавшиеся из вопросительных (или, быть может, также из неопределенных). Очень показательно состояние в древнечешском и древнерусском языках.[32] С течением времени новые союзные слова сменили старые; это развитие осуществилось как параллельный процесс в отдельных славянских языках. Трудно определить время возникновения относительной функции первоначальных вопросительных местоимений и наречий; нам кажется, что начало этого процесса можно положить в эпоху распада праславянской общности, но окончательное закрепление относительной

---

[29] В этимологических словарях соотносят аштє в этой функции с редко и поздно засвидетельствованным польским *jacy* (ср., напр., Fr. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego I*, Warszawa 1952—1956, 483); такое объяснение нельзя считать правильным.

[30] См. J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, 156; его же *Kilka uwag do haseł spójnikowych w Słowniku staropolskim*, JP 38 (1958) 15—16.

[31] Уступительное значение союза *ač* в древнечешском языке постепенно нарастает за счет значения условного; ср. J. Bauer, *Vývoj čes. souvtíě*, 332—334.

[32] Ср. J. Zubatý, *Jenž, který, kdo, co*, NŘ 2 (1918) 37—44; Fr. Trávníček, *Historická mluvnice česká III — Skladba*, P. 1956, 99 сл.; J. Bauer, *Vývoj* 332—334; А. И. Сумкина, *К истории относительного подчинения в русском языке XIII—XVII вв.*, Труды Института языкознания V, М. 1954, 139—202. Состояние и развитие в древнепольском языке описывают: E. Nieminen, *Beiträge zur altpolnischen Syntax I—II*, Helsinki 1939, 1950 (см. рецензию его работы, Sborník prací fil. fak. Brno, 1957, A 5, 119—129); St. Urbańczyk, *Wyparcie stpol. względnego jen, jenże przez pierwotnie pytajne który*, Kraków 1935.

функции и сближение новых союзных слов с древними наступало сравнительно поздно (в чешском языке, напр., лишь в XIV—XV вв). Етим можно объяснить, что при преобразовании диалекта в литературный язык можно было обобщить, подражая греческому образцу, единое относительное местоимение иже и распространить его во все функции, которые выполнял его греческий эквивалент *ὅς*, так что не осталось места для возникающих новых относительных слов. Мы уже видели примеры подобного обобщения одного союзного средства (ср. аштє), которое не дало места для развития других средств, или вытеснило их, если они уже существовали и проникали в древнейшие переводы. При реконструкции праславянского состояния относительных придаточных предложений славянскому языкознанию предстоит еще большая работа; однако, по нашему мнению, можно считать несомненным, что старославянский язык не отражает праславянское состояние, так как он повергся сильной стилизации.

К основе **jo-* восходят многие союзные образования во всех славянских языках. В старославянском языке в их образовании сказалось отчасти влияние греческого языка: союз въне̑гда, въне̑гдаже возник на основе союза кгда, кгдаже для перевода греческой конструкции *ἐν τῷ* с инфинитивом, напр. вънєгда възывахъ оуслыша мѧ *ἐν τῷ ἐπικαλεῖσθαι με εἰσήκουσέν μου* Пс 4.2 Син, иногда встречается даже въне̑гда с инфинитивом. В древнейших памятниках этот союз не был еще обычным, он распространился позже.[33] Этот пример напоминает, что также здесь к данным из старославянского языка нужно относиться очень осторожно — они далеко не всегда отражают древнее славянское состояние.

Путем своеобразного подражания греческой конструкции *ὥστε* + винит. с инфинитивом возникли старославянские конструкции ꙗко(жє) + дат. с инфинитивом, выполнявшие роль придаточных предложений следствия: ничьсоже нє отъвѣшта ѣко дивити сѧ пилатови *οὐδὲν ἀπεκρίθη ὥστε θαυμάζειν τὸν Πειλᾶτον* Мк 15.5 Зогр. Несмотря на то что конструкция дат. с инф. (с модальным значением необходимости) была славянской, ее употребление после союза ꙗко было вызвано наличием греческой модели. В переводе евангелий употреблялись чаще придаточные предложения с ꙗко + личная форма глагола,[34] что соответствует древнему славянскому состоянию (союз *jako*, *jakž* был частым консекутивным союзом также в древнечешском языке).

Характерной чертой старославянского языка, не имевшей соответствия в древних славянских языках, было также сочетание некоторых союзов с отрицательной частицей нє, которая таким образом оказалась оторванной от глагола. Ср. например никътожє нє можєтъ съсѫдъ крѣпъкаєго ... расхытити аштє нє прьвѣє крѣпъкаєго съвѧжєтъ *ἐὰν μὴ πρῶτον τὸν ἰσχυρὸν δήσῃ* Мк 3.27 Зогр, и запрѣти имъ да нє авѣ єго сътворатъ *ἵνα μὴ φανερὸν αὐτὸν ποιήσωσιν* Мф 12.16 Зогр. (Ср. также нє во, § 5.51.) Старославянский язык здесь подражает греческому, примеры с нє при глаголе встречаются реже.

В прачехословацком языке, как языке устном, не существовавшем в письменной форме, не могли возникнуть подобные искусственные конструкции.

---

[33] Ср. *Slovník jazyka staroslověnského*, вып. 6, 1962, 310—311.
[34] См. St. Słoński, указ. соч. (примеч. 27), 42 сл.

Можно судить, что существовавшие в нем типы сложноподчиненного предложения не были четко разграничены друг от друга, что существовали переходы между паратактическим и гипотактическим сочетанием предложений, что преобладали многозначные союзы, выражавшие различные отношения между предложениями, но что они часто сохраняли реликты своего исконного лексического значения.[35] Такой строй сложноподчиненного предложения до известной степени свойствен до сих пор народным диалектам.

6. Различия, вытекающие из принадлежности старославянского и прачехословацкого языков к разным группам славянских языков.

6.1. В IX в. уже существовали некоторые различия в употреблении и значениях частей речи и их форм. Покажем, в качестве примеров, самые наглядные.

К характерным чертам старославянского языка принадлежит, прежде всего, частое употребление дательного приименного, напр. въ праздьникъ пасцѣ Лк 2.41 Зогр Асс Сав // пасхъı Мар, храмъ молитвѣ, лицє отьцоу ми и т. под. Оно связано с его южнославянским, а в частности болгарским, происхождением;[36] в западнославянских языках определение выражалось обыкновенно родительным, хотя дательный приименный им не был вполне чужд.[37]

Отсутствие предикативного творительного в древнейших старославянских памятниках (он представлен немногими примерами только в Супр и двумя в Треб) можно объяснить принадлежностью старославянского языка к южнославянской языковой группе, где он получил, в целом, вообще небольшое распространение; возможно далее, что известную роль сыграла также древность старославянских памятников, — ко времени их возникновения творительный предикативный не успел еще внедриться в синтаксическую структуру славянских языков. Его упрочению в старославянском языке, может быть, оказывало известное сопротивление и влияние греческого оригинала.[38] В северославянских языках, в том числе и в прачехословацком, творительный предикативный проникал раньше и получил большое распространение. Поэтому можно считать несомненным, что он встречался уже в языке жителей Великой Моравии в IX в., хотя второй именительный и второй винительный были еще живыми средствами выражения также там, где позже закрепился творительный. Об этом свидетельствует развитие именного сказуемого и предикативного атрибута в древнечешском языке.[39]

6.2. В старославянском языке наличествовала описательная форма императива, состоящая из частицы *да* и индикатива глагола; она употребля-

---

[35] Ср. Я. Бауэр, *К вопросу о возникновении и развитии типов сложного предложения*, ВСлЯ 6 (1962) 89—111.

[36] См. Р. Мразек, *Дательный падеж в старославянском языке*, Исследования по синт. ст.-сл. яз., 246—252; Р. Вечерка, *Синтаксис беспредложного родительного падежа в старославянском языке*, в том же сб. 199—200.

[37] В древнечешском языке дательный приименный встречается редко, гл. обр. тогда, когда проникало понимание в смысле направленности. Ср. J. Gebauer, *Hist. mluvnice IV*, 395—396.

[38] См. М. Бауэрова, *Беспредложный творительный падеж в старославянском языке*, Иссл. по синт. ст.-сл. яз., 305—307.

[39] Ср. J. Gebauer, *Hist. mluv. IV*, 298 сл., 319 сл., 414 сл.

лась обыкновенно в значении 3-го лица, но встречалась, хотя редко, также в 1-м лице и спорадически во 2-м лице: да с⟨ва⟩титъ сѧ имѧ твоє . да придєтъ ц⟨ѣса⟩р⟨ь⟩ствиє твоє . да бѫдєтъ волѣ твоѣ Мф 6.9—10 Зогр; мѫжаи сѧ и да крѣпитъ сѧ срьдъцє твоє Пс 26.13 Син; и ѣдъшє да вєсєлимъ сѧ Лк 15.23 Зогр; да нє имаши плода вь вѣкъ Треб 35а5.

Императивная и оптативная частица *да* свойственна южнославянским языкам;[40] в северославянских языках сначала употреблялся простой императив и в третьем лице, и только позже, в процессе развития отдельных языков, развились разные частицы: русск. *пусть*, польск. *niech*, словац. *nech*, чешск. *ať* и т. д. В прачехословацком языке такой частицы еще не было; обычным средством выражения был простой императив. Первые примеры описательного императива с частицей *ať*, реже и позднее также *nechť* (*nechaj*, *nechajť*, *nechažť*) встречаются в памятниках XIV в., но его закрепление в системе языка относится к XV—XVI вв. Ср. примеры простого императива из древнечешских памятников: *znamenaj to člověk všaký* Hrad; *ktož ostojí, buď jeho hlava zdravá* DalL; *přiď smrt na ně a senděte do pekla živi* ŽaltPod 54.16.

6.3. Разница в выражении приказания или желания, направленного к 3-му лицу, отразилась в строе пожелательных и побудительных предложений. Прачехословацкий язык не обладал и другими оптативными частицами, засвидетельствованными в старославянских памятниках: ѥша и ѩроу. Только частица нєда, представленная в канонических памятниках единственным примером (нє да исправѩли сѧ пѫтьє мои Пс 118.5 Син) требует специального исследования, потому что она имеет точное соответствие в редком древнечешском союзе *neda*, развившемся, несомненно, из пожелательной частицы: *netbali, by dobré byly, neda byly krásné* ŠtítSvát 102b2; *zpievají o nich mladí blázni, rozbúzejíc sě k smilstvu, a někteří neda nemlčeli* ŠtítSvát 102a1. В дальнейшем развитии чешского языка *neda* сменилось союзом *leda*, который выполнял также функцию ограничительного союза.[41] Оба союза показывают, что чешскому языку не была неизвестна частица *da*, хотя бы только в качестве составной части союзов и частиц.

Вторично развилось оптативное значение вопросительных частиц: в старославянском языке єда, ѥда (в канонических памятниках нет примеров), в чешском языке *ké*, *kéž*, но это развитие проходило поздно и не относится в эпохе соприкосновения обоих языков.

Сходным явлением в области вопросительных предложений было употребление частицы *li*; другие частицы расходились: старослав. єда, прачехословацкое *či*, *za*, *zda* (*aza*, *azda*, *izda*, *zali*, *zdali*). В Пражских отрывках (II А 21—24) встречается частица єза: єза лика апостолъскаго тѩ отълоучи, єза дара цѣлєниє тѩ лиши, єза съ онѣми вєчєрѣвъ . . .; считаем правдоподобным, что она стоит в связи именно с чешским *za*, которое могло сочетаться с частицами (засвидетельствовано сочетание с *a*- и *i*-); сочетание с *e*- соответствует старославянскому єда.

---

[40] Ср. Я. Седлачек, *Синтаксис старославянского языка в свете балканистики*, Slavia 32 (1963) 392—393.

[41] См. J. Bauer, *Vývoj* . . . 303—304, 321.

Мы уже обратили внимание на различие в выражении именной части сказуемого и предикативного атрибута (§ 6.1). Наряду с этим намечается также разница в употреблении связки: между тем как в прачехословацком языке связка *býti* в 3-м лице часто оставалась не выраженной,[42] в старославянском языке она употреблялась совсем регулярно.[43]

6.4. В области порядка слов старославянский язык отличался тем, что возвратное местоимение сѧ, а также винительный падеж личных местоимений мѧ и тѧ, последовательно стоят после глагола (контактная позиция), между тем как другие энклитики сохраняют почти последовательно ритмическую позицию (после первого ударяемого слова в предложении), напр. и землѣ потрасе сѧ · и камение распаде сѧ · и гроби отвръзошѧ сѧ Мф 27.51—52 Зогр.[44] В чешском языке с древнейших пор преобладала ритмическая позиция, хотя контактная позиция также встречается: *jakož sě nic samo, což jest nebylo, nemohlo učiniti* ŠtítBud 39 // *pravé s nepravým nesrovná se* ŠtítSvát 228.[45]

6.5. Важные различия существовали в строе сложного предложения. Они касаются прежде всего употребления разных союзов и союзных слов, но затрагивают также другие явления, особенно употребление наклонения.

6.51. Основным средством выражения соединительной связи служил в обоих языках союз *i*. Есть свидетельства, по которым можно судить, что он был единственным истинно соединительным союзом также в прачехословацком языке — переход союза *a*, первоначально присоединительного и сопоставительного, в соединительный относится, по всей вероятности, к более позднему времени, хотя не исключено, что он уже тогда начинался.[46] Общим в обоих языках было также употребление повторной отрицательной выделительной частицы *ni* в функции соединительного союза. В противоположность этому, союзы ти, та, то, тѣ в прачехословацком языке не встречались.

Противительное отношение в сравниваемых языках выражалось разными средствами (за исключением сопоставительного *a*, которое имеет обще-

---

[42] О развитии чешского языка ср. Fr. Trávníček, *Historická mluvnice česká III*, 8 сл.; его же *Neslovesné věty v češtině II*, Brno 1931.

[43] Мнимое отклонение представляют примеры следующего типа: отецъ вашъ иже въ неб⟨е⟩с⟨ь⟩хъ Мк 11.26 Мар. Однако мы имеем здесь дело не с номинальным придаточным предложением (= иже естъ въ небесьхъ), а с калькированием греческого определения с членом *ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς* (в Зогр оно передается прилагательным небесьскыи).

[44] См. Б. Гавранек, *Залог (genera verbi) в старославянском языке в сравнительном плане*, Иссл. по синт. ст.-сл. яз., 20 сл.

[45] См J. Gebauer, *Hist. mluv. IV*, 88—89; Fr. Trávníček, *Historická mluvnice česká 3 — Skladba*, 147 сл

[46] A. Patera, *Stč. glossy v latinském žaltáři musejním XIII. stol.*, ČČM 53 (1879) 413, установил, что в древнейшем надстрочном переводе псалтыри (ŽaltGloss из XIII в.) встречается только союз *i*, тогда как в более позднем полном переводе (ŽaltWittb из XIV в) на соответствующих местах выступают в одинаковом количестве союзы *i* и *a*. В дальнейшем развитии чешского языка вытеснение союза *i* союзом *a* продолжалось (см. *Vývoj* ... 34—39). Это развитие разделяют с чешским языком также другие западнославянские языки, и оно имеет, несомненно, древние корни; тенденция к переходу *a* в соединительный союз наблюдается почти во всех славянских языках (см. V. Vondrák, *Vergleichende slav. Grammatik II*, 460—461). Состояние в старославянском языке представлено в словарной статье, см. *Slovník jazyka staroslověnského*, вып. 1, стр. 1—2.

славянский характер): в старославянском языке же, нъ, обаче, в прачехословацком *ale* и, может быть, также *li*, *ali*, *le*, *než* // *lež*.

Энклитика же выступала в старославянском языке чаще всего как союз присоединительный с более или менее заметным сопоставительным или противительным оттенком значения, но она служила также к сочетанию частей сложносочиненного предложения, напр. ты оученикъ еси того · мы же мосеови есмъ оученици Ио 9.28 Мар; овогда оубо видѣти и бѣаше сѣда· овогда же отрока Супр 121.25—26. Кроме того, же выполняло в старославянском языке функцию выделительной или усилительной частицы; особенно часто оно ставилось после относительных местоимений и наречий и после союзов, образованных из относительных основ. В западнославянских языках не развилось в паратактический союз (может быть, такому развитию препятствовало частое употребление *že* в качестве подчинительного союза), несмотря на то что оно часто употреблялось в функции усилительной частицы.

В дальнейшей фазе развития чешского и словацкого языков нет следов употребления противительного союза *nъ*, *no*, так что можно сказать, что он не был свойствен и прачехословацкому языку. Единственный пример в глоссах Патеры (GlossGreg) надо считать церковнославянизмом: *n častého piťá* sed assiduae potationis. Объяснение происхождения древнечешского *nali* ⟨ *nъ ali* было опровергнуто новой этимологией И. Зубатого.[47] В современном словацком языке встречается противительный союз *no*, напр. *udrel sa, no to sa ľahko pretrpí* (Šoltézová), но в древнем языке его не было.[48]

Старославянский союз обаче имеет соответствие в древнечешском *obak*, *obáč*, но это слово выступает в древнечешских текстах в функции наречия и только вторично становится выражением противительного отношения; нельзя предполагать, что мы имеем дело с реликтом раньше развитой союзной функции.[49]

С другой стороны, в старославянском языке не был известен самый обычный западнославянский противительный союз *ale*, который можно отнести к эпохе более тесной общности западнославянской языковой группы.

Единственным примером засвидетельствован в древнечешском языке союз *ali* (*ali již* OtcA 20b tamen nunc), но его распространение в древнепольском языке позволяет судить, что он в доисторическое время существовал также в чешском языке.[50] В грамматиках и словарях старославянского языка отмечается обыкновенно али как противительный союз в вопросительных предложениях, но анализ материала ясно показывает, что в старославянском языке древнего периода не существовали ни союз, ни частица

---

[47] J. Zubatý, *Nali, naliť*, Studie a články I. 2, P. 1949, 44—57.

[48] См. J. Orlovský, *Slovenská syntax*, Bratislava 1959, 93—94; J Stanislav, *Slovenská historická gramatika IV — Syntax*, Bratislava 1963 (учебный текст), 95—96, 97. По мнению Я. Станислава словацкое противительное *no* или заимствовано из русского языка, или же восходит к междометию *no*; в более древнем языке оно было неизвестно (стр. 95).

[49] Ср J. Bauer, *Vývoj* ... 54—55; *Slovník staročeský, pracovní zásady a ukázky hesel*, P. 1956, 64—65.

[50] См. J. Gebauer, *Slovník staročeský I*, P. 1903; *Słownik staropolski I*, Warszawa 1953, 33—35.

али — во всех случаях мы имеем дело с свободным сочетанием союза или частицы *а* и частицы *ли*; ср. напр. азъ хоштѫ оть тєбє крьстити сѧ · а ли тъі къ мнѣ идєши Мф 3.14 Сав // а тъі ли Зогр Асс.[51] Только в более поздних церковнославянских памятниках сросло *а* с *ли* в одно слово, которое выполняло функцию частицы или союза; противительный союз *ali* распространился в сербохорватском и словенском языках. Но в эпоху соприкосновения наших языков *ali* не принадлежало к сходным явлениям старославянского и прачехословацкого языков.

Редкое *le* и представленное единственным сомнительным примером противительное *li*[52] не имеют в старославянском языке соответствия (о *ли* за греч. *δέ* после аштє ср. выше). Наличие противительного союза *než*, или же его словацкого эквивалента *lež*, в прачехословацком языке IX в. считаю мало правдоподобным,[53] все остальные противительные союзы развились вторично в более позднее время.

Мы остановились более подробно над различиями в выражении противительного отношения, чтобы наглядно показать, как глубоки были различия даже в выражении координационного отношения паратактическими средствами. То же самое можно показать на примере средств выражения разделительной связи: старославянские союзы *ли* и *или* не имеют соответствия в чешском и словацком языках, а союзы *nebo* // *lebo*, *čili*, *či*, *leč-leč* — в старославянском языке. Только редкое любо-любо имеет соответствие в древнечешском *lib-lib*; ср. любо въ въторѫѭ · любо въ трєтиѭ стражѫ придєтъ Лк 12.38 Зогр — *trúp zjědá cuzé úsilé, libo málo libo velé* Hrad 107a.[54]

По-разному оформились также союзы, выражающие результативную и обосновательно-пояснительную связь. Совпадают только старославянское тѣмь жє и очень редкое древнечешское *tiemž*. Очень частое бо имеет неполное соответвестие в чешском *bo*, которое сохранилось в единственном примере (DalL 94b); подобно тому как польские *bo*, оно стояло в начале предложения и носило ударение, тогда как старославянское бо было энклитикой.[55]

6.52. Из многочисленных различий в строе сложноподчиненного предложения нас интересуют только те, которые касаются уже сложившихся в прачехословацком языке типов (ср. выше § 5.52).

Самый частый подчинительный союз старославянского языка ако имеет прямое соответствие в древнечешском *jako* (*jakž*, *jakož*, *jakež* и т. под.); нет сомнения, что союз *jako* восходит к праславянскому языку и что он существовал в прачехословацком языке. Однако в западнославянских языках он в нескольких типах уступал место союзам *že*, *ježe*, *ež* и т. под. (в придаточных предложениях изъяснительных, причины и следствия). Эти союзы,

---

[51] См. M. Bauerová. *Existovala v staroslověnštině spojka nebo částice* ali?, Slavia 26 (1957) 573—574; *Slovník jazyka staroslověnského*, вып. 1, стр. 3.

[52] См. J. Bauer, *Vývoj* ... 61—63.

[53] В древнейших чешских памятниках нет надежных примеров противительного *než*; более частым оно становится лишь начиная с 2-й половины XIV в. (см. *Vývoj* ... 72—74).

[54] Древнечешское *lib/o/* возникло из *ľubo* в результате перегласовки *'u* > *i*; его объяснение из частиц *li* + *bo*, приводимое в этимологических словарях, и сопоставление с церковнославянским и русским *либо* нельзя считать убедительным. Ср. J. Bauer, *Slovanské spojky s -bo*, Studie ze slovanské jazykovědy, 86—87, 91—92.

[55] См. Я. Бауэр, указ. статья (примеч. 54), стр. 79 сл.

имеющие некоторые параллели в других славянских языках (также старославянское ѥже выступало иногда в функции союза), нужно считать древними; они чередовались с *jako* еще в прачехословацком языке. В придаточных предложениях с ꙗко находился глагол-сказуемое, как правило, в индикативе, между тем как в древнечешских памятниках сохранилось чаще *jako* с сослагательным наклонением (*jako by*). Кроме того, наряду с индикативными предложениями с союзами *že*, *ježe*, *ež*, в которых выражалось реальное действие, существовали придаточные предложения с *by* в функции союза, выражающие нереальное действие (мнимое, отрицаемое, кажущееся, сомнительное и т. под.). Мы уверены в том, что также эти предложения можно отнести к эпохе прачехословацкого языка; их точное соответствие в древнепольском языке заставляет думать об их еще большей древности.[56] Итак, можно предполагать, что в строе придаточных предложений изъяснительных, причины и следствия существовали различия не только в употреблении союзов, но и в наклонении глагола: для старославянского языка характерно почти исключительное употребление индикатива, тогда как в прачехословацком языке широко использовалось сослагательное наклонение.

Очень ограничено было употребление сослагательного наклонения тоже в старославянских придаточных предложениях цели и косвенно-побудительных; оно выступает лишь в нескольких примерах, тогда как в тысячах примеров встречается *да* с индикативом.[57] С другой стороны, в прачехословацком языке (как и в других западнославянских языках) основным средством выражения были предложения с сослагательным наклонением, в которых функцию союза выполняла составная часть сослагательного наклонения *by* или *aby*. Индикативные предложения с союзом *ať* имели лишь очень ограниченную область употребления; время их возникновения определить трудно, но вполне возможно, что они начинали складываться еще в прачехословацкую эпоху.[58]

Подобные союзы существовали в придаточных предложениях времени, но за исключением *jako* они не были тождественными; старославянскому ѥгда соответствовало *jedaž*, *jedyžto*, союзам доньдєже, доидєже и под. древнечешские *donidž*, *doňadž*, *doňudž*, *donědž* и под. Все это образования не тождественные, а только близкие по форме и по функции. Разница заключается в том, что после старославянских союзов доньдєже и др. употребляется глагол-сказуемое без отрицания даже тогда, когда они имели значение „пока не", в то время как после чешских союзов *donidž* и др. положительный глагол стоял только при одновременности действий („пока"), а при последовательности действия придаточного предложения необходимо было употребление отрицания: пожь в⟨ог⟩оу моємоу доидєже єсмъ Пс 103.33.

---

[56] Ср. J. Bauer, *Vývoj*... 128, 131—149, 275—281, 287—289, 291—292, 296.

[57] Ср. H. Bräuer, *Untersuchungen zum Konjunktiv im Altkirchenslavischen u. im Altrussischen*, Wiesbaden 1957; его же *Zur Entwicklung der ursprünglichen Abwehrsätze im Altksl. u. Altrus.*, Festschrift Vasmer, 1956, 74—82. Ограниченное употребление кондиционала можно объяснить в связи с балканским происхождением старославянского языка; см. J. Sedláček, *K problematice zkoumání syntaxe staroslověnštiny*, OSS, P. 1962, 90; его же *K balkánským paralelám ve vyjadřování hypotetické modálnosti*, SlavPrag IV (1962) 301—305.

[58] Ср. J. Bauer, *Vývoj*... 168—178, 298—302.

Син; нє иматъ прѣити родъ сь дон'дєжє в'сѣ бѫдѫтъ Лк 21.32 Зогр // *nemine pokolení toto, doňovadž všecko toto sě nestane* Ev01 207a — *zpěji bohu mému, doniž sem* ŽaltPod; *donidž ztravu jmějieše, dotud ctěn bieše* DalL 76.8. Сходство древнечешского языка с древнепольским является порукой того, что в чешском типе не имеем дело с новообразованием. Между прочим, отрицание встречается также в старославянских предложениях подобного значения с союзом прѣждє дажє: прѣждє дажє нє възгласитъ кокотъ три кратъі отъвръжєши сѧ мєнє Лк 22.61 Мар. Нельзя исключить возможность греческого влияния в старославянском языке: доньдєжє и под. союзы соответствовали греч. ἕως с положительным глаголом.[59]

Союзы *než* и *až* получили временное значение вторично, их нельзя отнести к IX в. Иначе обстоит дело с союзом *jeliž*, в древности которого нет сомнения; его соответствие в старославянском языке, союз ѥли, имел условное, а не временное значение.

В придаточных предложениях причины употреблялись, помимо отмеченных союзов *bo* и *jako*, отчасти разные союзы (имьжє, заньє, идє, ѥльма // *nebo*[60]), отчасти близкие: поньє, поньєжє // *poniž*, *poňadž*, *poněvadž*. Это древние образования, восходящие к относительной местоименной основе с предлогом *po*, но их следует скорее считать параллельными образованиями (подобно тому как и союзы типа доньдєжє // *donidž*), чем союзами, унаследованными из праславянского языка.

Мы уже отметили разницы в оформлении придаточных предложений относительных и условных (см. § 5.52). Можно добавить, что и здесь употреблялись лишь близкие, а не вполне тождественные союзные средства (ижє // *jenž*, аштє // *ače*). К различиям между обоими языками принадлежит далее употребление условного союза *li* и уступительного *kakž* (*kakož*, *kako*)[61] в чешском языке, к которым в старославянском языке нет соответствия. Нереальное условие выражалось также предложениями, в которых в роли союза употреблялось *by*; напоминающие их старославянские предложения с а би, а бъі встречаются только в Супр,[62] так что их нельзя считать свойственными старославянскому языку великоморавского периода.

Заключение

7. Для решения вопроса о чешских элементах в старославянских и церковнославянских памятниках и о влиянии старославянского языка на чешский язык необходимо сопоставительное изучение грамматического строя и словарного состава обоих языков в эпоху их соприкосновения; большие затруднения вызываются тем обстоятельством, что чешский язык засвидетельствован в письменном виде на несколько столетий позже, так что необходимо прибегнуть к реконструкции его доисторического состояния. Самой трудной задачей является реконструкция синтаксического строя прачехословацкого языка IX—X вв.; тем не менее она, по нашему

---

[59] См J. a M. Bauerovi, *Stsl. spojky typu doňьdeže, doňeliže*, Slavia 30 (1961) 410—416.
[60] Причинное значение союзов *ješto* и *jelikož* является вторичным, и оно развилось относительно поздно; ср. *Vývoj*... 292—293, 295.
[61] См. *Vývoj*... 329—330.
[62] См. *Slovník jazyka staroslověnského*, вып. 1, стр. 2—3.

мнению, до известной степени все же осуществима, если только будут соблюдены методологические установки, предохраняющие нас от неправильной интерпретации данных. Реконструкция должна основываться:

1. на сравнительно-историческом изучении синтаксиса древнечешского языка с учетом его дальнейшего развития, с учетом развития синтаксического строя словацкого языка и синтаксиса народных говоров;

2. на изучении синтаксического строя старославянского языка, как единственного славянского языка того времени, засвидетельствованного в письменном виде.

Результаты обоих приемов нужно сопоставлять, учитывая существенные различия в синтаксическом строе обоих языков, которые вытекают, с одной стороны, из письменного характера старославянского языка и устного характера прачехословацкого языка, с другой же стороны, из принадлежности этих языков к разным группам славянских языков.

В статье намечаются теоретические и методологические предпосылки такого анализа и в общих чертах указываются самые важные различия в синтаксическом строе обоих языков. Цель статьи — указать возможность и плодотворность такой работы, обратить внимание на отдельные проблемы и дать повод к исследованиям в этой очень важной области сравнительно-исторического изучения славянских языков.

СОКРАЩЕНИЯ СТАРОСЛАВЯНСКИХ И ДРЕВНЕЧЕШСКИХ ПАМЯТНИКОВ

Старославянские памятники:

Асс	Ассеманиево евангелие (Evangeliarium Assemani), изд. И. Курца.
Зогр	Зографское четвероевангелие (Codex Zogtaphensis), изд. В. Ягича.
ЖМеф	Житие Мефодия, изд. П. А. Лаврова (Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности, Ленинград, 1930).
Мар	Мариинское четвероевангелие (Codex Marianus), изд. В. Ягича.
Сав	Саввина книга, изд. В. Щепкина.
Син	Синайская псалтырь (Psalterium Sinaiticum) изд. С. Северьянова.
Супр	Супрасльская рукопись (Codex Suprasliensis) изд. С. Северьянова.
Треб	Синайский требник (Euchologium Sinaiticum) изд. Р. Нахтигала.

Древнечешские памятники:

Alx	Alexandreida, памятник нач. XIV в.
AlxV	zlomek Svatovítský, рукопись нач. XV в.
Comest	Petra Comestora Historia scholastica, рукопись 1404 г.
Dal	Dalimilova kronika, памятник 1-й пол. XIV в.
DalC	rukopis Cambridgeský, рукопись 2-й пол. XIV в.
DalL	rukopis Lobkovický, рукопись 1-й пол. XV в.
EvOl	Evangeliář Olomoucký, рукопись 1421 г.
EvZim	Čtenie zimnieho času, рукопись конца XIV в.
GlosGreg	Glosy Svatořehořské (Paterovy), глоссы конца XI — нач. XII вв.
Hrad	Hradecký rukopis, рукописный сборник 2-й пол. XIV в.
HusSvatokup	M. Jan Hus, Knížky o svatokupectví, по рукописи 2-й пол. XV в.
Krist	Život Kristův, житие XIV в.
MastMus	Mastičkář, рукопись пол. XIV в.
Otc	Životy sv. Otců, перевод житий XIV в.
OtcA	рукопись нач. XV в.
Pas	Passionál, рукопись XIV в.

Štít	Tóma ze Štítného (умер в нач. XV в.)
ŠtítBud	его произведение Řeči besední по рукописи нач. XV в.
ŠtítSvát	его произведение Řeči nedělní a sváteční по рукописи 1392 г.
Tand	Tandariáš, рукопись XV в.
ŽaltGlos	Žaltář Glosovaný, неполный надстрочный перевод конца XIII в.
ŽaltPod	Žaltář Poděbradský, рукопись 1396 г.
ŽaltWittb	Žaltář Wittenberský, рукопись 2-й трети XIV в.

K POVAZE VLIVU CÍRKEVNÍ SLOVANŠTINY NA STARORUSKOU SYNTAX

(BULLETIN ÚRJL 10 [1966] 67–72)

1. Dlouhodobé působení církevněslovanského jazyka na ruštinu a poměrně blízká příbuznost obou jazyků znesnadňuje rozlišení církevněslovanských a domácích prvků v staroruských památkách. Snad největší potíže přitom vznikají v syntaxi: syntaktická stavba slovanských jazyků byla v staré době téměř shodná ve všech nejdůležitějších jevech spjatých s výstavbou jednoduché věty; výraznější rozdíly byly v oblasti složitější větné stavby a ve stavbě souvětí, ale právě zde se zase mohly široce uplatnit (a skutečně uplatňovaly) cizí vlivy.[1] Csl. vliv na starou ruštinu se tu skutečně projevil ve velkém rozsahu a měl různou povahu: od přejetí nebo úplného napodobení konstrukcí až k nenápadným změnám ve funkci syntaktických prostředků, které zdědily oba jazyky už z praslovanštiny. Přesto lze i zde dojít ke spolehlivým výsledkům; předpokladem je podrobná znalost syntaxe staroslověnské a jejího vývoje v památkách církevněslovanských a pečlivá analýza stavu v strus. památkách různých stylů a žánrů, doplněná zřetelem ke stavu v nářečích a srovnáním s vývojem jiných slov. jazyků. Bez takové analýzy se neubráníme směšování prvků staroruských a církevněslovanských, které je charakteristické pro většinu prací z ruské historické syntaxe.

Zajímavý příklad csl. vlivu na starou ruštinu poskytuje studium funkcí velice rozšířených mluvnických slov *da* a *že*. Obě jsou v stsl. i v strušt. nesporně slova domácí, zděděná z praslovanštiny; nejde tu tedy o přejetí z jednoho jazyka do druhého. Obě plnila jednak funkci spojky, jednak funkci částice. Výrazný rozdíl byl však v rozdělení těchto funkcí.[2]

2.1. Stsl. *da* mělo dvě základní funkce, jasně spolu geneticky spjaté: 1° funkci spojky ve větách účelových a obsahových žádacích a 2° funkci částice tvořící s indikativními tvary slovesa opsaný imperativ, např. 1° *azъ pridъ da života imǫtъ* J 10.10 Zogr Mar As Sav Ostr; *umoli... slugy. da toho prъvěje slugy vъvedǫtъ* Supr 105.27; 2° *mǫžai sję i da krěpitъ sję srъdъce tvoe* Ps 26.13 Sin. Spojkové užití je v památkách častější; *da* se tu stalo obvyklým protějškem řeckých spojek *ἵνα, ὅπως, ὥστε* a některých konstrukcí infinitivních, ale najdeme dosti příkladů, kde je sepětí vět spíše parataktické než hypotaktické, např. *priděta da vidita město* Mt 28.6 Sav (*priděta vidita* Zogr Mar, *priděta i vidita* As). Jako imperativní částice stávalo *da* zpravidla u 3. os. a jen zřídka se s ním setkáme i v osobě první a druhé. Po spojce i částici *da* bylo přísudkové sloveso zpravidla

[1] O syntaktické diferenciaci slov. jazyků v 9. a 10. stol. viz J. Bauer, *Staroslavjanskij jazyk i jazyk žitelej Velikoj Moravii* (*Sopostavlenije sintaksičeskogo stroja*), sb. Magna Moravia, P. 1965, 469–492; viz zde 68—90.

[2] Při analýze stavu stsl. je velice cennou oporou úplný materiál z památek kanonických i mnoha dalších, shromážděných pro stsl. slovník. Přehled funkcí stsl. *da* a *že* je podán ve zpracování příslušných hesel (*Slovník jazyka staroslověnského*, seš. 9, 450–457, seš. 11, 592–596).

v indikativu; dokladů s kondicionálem je velice málo.[3] Zajímavé je, že se *da* užívalo jako přací nebo citové partikule též ve větách s imperativem, ojediněle i ve větě infinitivní: *da ubo primyšljai o naju jeliko chošteši mǫkъ* Supr 181.17; *nъ pače izvoli umrěti mǫkami. da uže ubo otъvětъ sъtvoriti na ńь* Supr 153.28. Mohlo uvozovati i citově zabarvenou otázku: *vojevoda reče. da č'to ti bystъ da otide otъ svojego voinьstva* Supr 147.13.

Naproti tomu není v nejstarší stsl. památkách vůbec doloženo *da* ve funkci spojky parataktické — kopulativní, adverzativní nebo adjunktivní. Teprve v kanonických památkách po syntaktické stránce méně starobylých, v Supr a Euch, najdeme nečetné doklady na souřadicí *da*; neužívalo se ho však ke spojení větných členů, nýbrž jen ke spojení vět v souvětí nebo k připojení nové věty po koncové pauze, např. *glagolaaše žrъti . da vъ žrъtvy město vlъchvovanijemъ svoimъ ogńь prinese na chramъ* Supr 22.27; *poneže ne věruetъ vьskrěšenьju . ni vъ s⟨vę⟩tǫją troicją. da nadъ takovymь ne podobaetъ sę ierěovi obrětati* Euch 66b18; *glagola cěsarъ kъ blaženuumu . da ašte ubo ne otvrъzǫ ni otъdamъ crъkъve pravověrъnyichъ. to č'to bǫdetъ togo děľьma* Supr 194.23. Je možné, že potlačení nebo aspoň silné omezení parataktického spojkového užití *da* souvisí se stylizovaností stsl. syntaxe, ale nesporně se tu projevily i souvislosti systémové: zobecnění *da* ve funkci hypotaktické spojky účelové a obsahové žádací kolidovalo s jeho užitím parataktickým (naproti tomu však dobře korespondovalo s užitím *da* jako rozkazovací a přací partikule).

2.2. Jaká je situace v staroruských památkách?

Souřadicí spojka *da* byla velice rozšířena, ale jen v památkách jednacího písemnictví a vedle toho v těch literárních památkách, které se po jazykové stránce blížily živé lidové řeči. Připojovala novou větu po koncové pauze, vyjadřovala slučovací a odporovací vztah vět v souvětí, často s dodatkovým odstínem; běžně se jí užívalo i ke spojování několikanásobných členů věty. Srov. *Blagoslovljaju svoego syna Grigorьja krestom serebrjanym. Da daju synu že svoemu Grigorьju selo svoe Kotlickoe, da pustošь Maksimovskuju, da Ofonasьevskuju, da Larinskuju* Duch. gram. 1455 g.; *I vъstala furъstovina na more, da sudno menšee razbilo o bereg* Chož. Afan. Nik.; *Ja tokmo molitvu govorju, da bez del ne polьzuet i molitva* Avvakum.[4]

Podřadicí spojkou účelovou a obsahovou žádací bylo *da* jen v nejstarším období od 11.—14. stol., ale pouze v památkách psaných jazykem církevněslovanským nebo v těch literárních památkách, v nichž se csl. vliv uplatňoval (např v letopisech); přitom s *da* konkurovalo *atь*: *dai nam storože, da ne izbijut nasъ* Mosk. let. // *atь ne izbьjutь* I Novg. let. Místo *da* s indikativem se v literárních památkách šířilo *da* s kondicionálem, přičemž *by* záhy splynulo s *da* ve spojku *daby*: *i počaša greci mira prositi, daby ne voevalъ Greckye zemli* Pov. vrem. let. Té však v staroruštině konkurovala spojky *aby* a později stále více

---

[3] Srov. vedle hesla *da* v stsl. slovníku též: H. Bräuer, *Untersuchungen zum Konjunktiv im Altkirchenslavischen und im Altrussischen*, Wiesbaden 1957; J. Sedláček, *Sintaksis staroslavjanskogo jazyka v svete balkanistiki*, Slavia 32 (1963) 385n.; L. Moszyński, *Funkcje partykuły-spójnika* da *v kodeksie Zografskim*, PF 18, cz. 2 (1964), 413—427.

[4] Hojné doklady přináší V. I. Borkovskij, *Sintaksis drevnerusskich gramot — Složnoje predloženije*, M. 1958, 39—41, a zejm. A. N. Stecenko, *Složnosočinennoje predloženije v drevnerusskom jazyke*, Tomsk 1962, 76—87. Je možné, že *da* bylo v některých dokladech příklonné jako v dnešních nářečích (viz pozn. 8); nedostatek bezpečné interpunkce v památkách zastírá skutečný stav.

spojka *čtoby*, až ji zcela vytlačila.[5] V strus. listinách není podle zjištění V. I. Borkovského (*Sintaksis drevnerusskich gramot*, s. 166) *daby* vůbec doloženo. Je tedy plně oprávněn názor, že jde o spojku přejatou ze staroslověnštiny.[6] To je potvrzeno i zjištěním, že v staré ruštině byla na památky se silným vlivem církevněslovanským omezena i imperativní částice *da*; do památek jednacího písemnictví pronikala jen zcela ojediněle. Proto se také právem považuje za výpůjčku z církevní slovanštiny.[7] Ruská nářečí znají *da* v širokém rozsahu jako spojku souřadicí a jako částici blízkou k souřadicí spojce.[8]

2.3. Z uvedených zjištění plyne jasný a jednoduchý závěr: v strus. jazyce před příchodem csl. písemnictví existovalo a bylo velice rozšířeno *da* ve funkci souřadicí spojky s významem navazovacím, slučovacím a odporovacím, popř. ve funkci partikule podobného významu. V těchto funkcích se ho užívalo i v písemnictví, které nebylo přímo zasaženo vlivem církevněslovanským. Výrazná parataktická povaha nedovolila, aby se zde *da* rozšířilo i jako spojka hypotaktická nebo jako rozkazovací a přací partikule. V památkách se silným vlivem církevněslovanským, v nichž se tyto funkce *da* prosadily, bylo naopak zase potlačeno domácí koordinační užití *da*. Během jazykového vývoje však zvítězilo původní užití domácí a csl. *da* bylo nahrazeno prostředky jinými, které s ním konkurovaly již v nejstarších památkách.

3.1. Slovo *že* patří v staroslověnštině k nejfrekventovanějším slovům. Je vždy příklonné; mezi jeho různými funkcemi existují plynulé přechody, ale přesto lze stanovit dvě výrazná jádra:

1° Početně převažuje užití ve funkci parataktické spojky, nejčastěji připojující novou větu k předcházejícímu kontextu, řidčeji spojující věty ve slučovací nebo odporovací souvětí. Stsl. *že* se stalo skoro pravidelným protějškem řec. *δέ*, a to rozhodlo o jeho nesmírné frekvenci v navazovací funkci. Srov. např. *g⟨ospod⟩ь... ne ostavitъ pr⟨ě⟩d⟨ь⟩nychъ svoichъ . vь věkъ sъchranjętъ sję . bezakonnici[ci] že vygъnani bǫdǫtъ* Ps 36.28 Sin; *ty učenikъ esi togo . my že moseovi esmъ učenici* J 9.28 Mar As Ostr; *i ti poklonišę sę emu . vъzvratišę že sę vъ er⟨usa⟩l⟨i⟩mъ . sъ radostiję velьeję* L 24.52 Zogr (*i vъzvratišę sę* As).

2° Hojné je i užití ve funkci partikule. Je tu možno rozlišit dva významy: a) Ve spojení s jistými slovy, zejm. zájmeny a zájmennými příslovci, má *že* funkci zesilovací partikule a někdy s nimi srůstá tak těsně, že nabývá povahy přípony, např. *vь sebě bo zeml'ě ploditъ sę . prěžde trěvǫ po tomь že klasъ . po tomь že pьšenicǫ vъ klasě* Mc 4.28 Zogr Mar; *vьse li ježe sьberetъ na potrěbǫ jestъ . tako že i nyńěšьńja žiznь* Supr 127.29; *i ni kъ komu že ničьsože rekъ* Supr 169.18. S tím souvisí *že* jako přípona relativ a spojek (*iže, doňьdeže, jakože* apod.), zájmen a příslovcí (*tъže, takože* aj.). b) Klade se po různých slovech a vytýká je; většinou jde o východisko výpovědi, kterým bývá první slovo ve větě (takže je zde přechod k *že* navazovacímu), ale jsou i případy

---

[5] Srov. A. N. Stecenko, *Složnopodčinennoje predloženije v russkom jazyke XIV—XVI vv.*, Tomsk 1960, 48—51, 171—174; H. Bräuer, op. cit., 94n.; V. I. Borkovskij—P. S. Kuznecov, *Istoričeskaja grammatika russkogo jazyka*, M. 1963, 457—458.

[6] Viz L. A. Bulachovskij, *Istoričeskij kommentarij k russkomu literaturnomu jazyku*, 5. vyd., Kijev 1958, 375.

[7] Viz I. B. Kuz'mina, *Upotreblenije glagoľnych form v pobuditeľnych predloženijach v russkom jazyke XI—XVII vv.*, Trudy Inst. jazykoznanija AN SSSR V (1954) 107—112.

[8] Srov. A. B. Šapiro, *Očerki po sintaksisu russkich narodnych govorov*, M. 1953, 68—70, 80, 243—245.

odchylné: *vy že kogo mę g⟨lago⟩lete byti* Mt 16.15 Zogr Mar As Ostr; *č'to že se jestъ* Supr 377.25; *g⟨ospod⟩i s⟨ъ⟩p⟨as⟩i že . o g⟨ospod⟩i pospěši že* Ps 117.25 Sin; *nъ i žiti že sъ vami ne choštǫ* Supr 252.21; *i ne chotěaše na dlьzě že vrěmeni* L 18.4 Zogr.

3.2. V staré ruštině bylo *že* v koordinačním užití také časté a mělo podobný význam jako v staroslověnštině: připojovalo novou větu, vyjadřovalo odporovací nebo slučovací vztah mezi větami, např. *Svjatopolkъ že beža v ljachy, Jaroslav že sede Kyeve na stole otьni i dedni* Pov. vrem. let; *Ja ispovedal evo i přičastil, on že i prestavilsja skoro* Avvakum. Užívalo se ho převážně v památkách psaných knižním jazykem s vlivem csl., zatímco v jednacím písemnictví se s ním setkáme jen ojediněle.[9]

Naproti tomu ve funkci zesilovací částice bylo *že* rozšířeno i v památkách psaných jednacím jazykem; srov. *A na tatii i na razbojniki že ... ino i knjazju prodaža ne vzjati* Pskovsk. sudeb. gram.; *Ili komu gos⟨po⟩darъ velit čto dati, to vse zapisati že* Domostroj; *A dvor že ego čjudenъ velmi* Chož. Afan. Nik.[10] Stalo se také příponou zájmen a zájmenných příslovcí *tot že, takže* aj.

3.3. I zde vyplývá z porovnání situace v obou jazycích dosti jasný závěr: veliké rozšíření *že* jako navazovací a zčásti i odporovací nebo slučovací spojky v staroslověnštině bylo podpořeno vlivem řečtiny; dispozice k tomu byly ovšem domácí — srov. plynulý přechod od zesilovacího a vytýkacího užití *že* jako partikule po prvním slově ve větě. Vlivem církevní slovanštiny se rozšířilo i v staroruském písemnictví psaném knižním jazykem (a zachovalo se ve spisovné ruštině dodnes); naproti tomu v jazyce lidovém a v památkách jemu po jazykové stránce blízkých se nestalo běžným spojovacím prostředkem a zachovalo si starou domácí funkci zesilovací a vytýkací partikule.

4. Porovnáme-li zjištěný stsl. a staroruský stav se stavem v jazycích západoslovanských, vidíme, že původní situace v staré ruštině byla v mnohém bližší původnímu stavu západoslovanskému než stavu jihoslovanskému. To platí zejména pro *že*, které mělo i v zslov. jazycích vcelku jen funkci zesilovací partikule a nestalo se navazovací nebo slučovací a odporovací spojkou (tomu bránila jistě i kolize s hypotaktickou spojkou *že* jiného původu). Naproti tomu v užití *da* měla ruština postavení dosti svérázné: bylo pro ni charakteristické hojné využití *da* jako souřadicí spojky větné i členské. Mluvený podklad staroslověnštiny tuto funkci *da* zřejmě aspoň zčásti znal, ale ve spisovné staroslověnštině byla zpočátku zcela potlačena. Západoslovanské jazyky kromě luž. srbštiny souřadicí *da* nemají. Na druhé straně se shodovala stará ruština se zslov. jazyky v tom, že neužívala partikule *da* k tvoření opsaného imperativu (v obou jazykových skupinách se hojně užívalo i ve třetí osobě prostého imperativu); teprve vlivem staroslověnštiny se v části literatury přechodně ujala a v omezeném rozsahu přežila ve spis. ruštině dodnes. V obou jazykových skupinách se neužívalo *da* ani jako podřadicí spojky; shodné bylo i hojné užívání kondicionálu ve větách účelových a obsahových žádacích proti indikativu v staroslověnštině a církevní slovanštině (a vůbec v jazycích jihoslovanských).

---

[9] Viz A. N. Stecenko, *Složnosočinennoje predloženije*, 94—99; V. I. Borkovskij, *Sintaksis drevnerusskich gramot*, 34.

[10] Viz L. A. Bulachovskij, *Istoričeskij kommentarij*, 362 a 409; A. N. Stecenko, op. cit., 98.

Připomeňme i stejné prostředky v staré době — *atъ* a *aby* v staré ruštině a české *ať*, *aby*; později zde však došlo k rozlišení. Při zkoumání pozdějších rozdílů je nutno položit i otázku, zdali k oddálení spisovné ruštiny od jazyků západoslovanských a ke sblížení se stavem jihoslovanským nedošlo v některých syntaktických jevech až sekundárně vlivem csl. jazyka.

К ВОПРОСУ О ХАРАКТЕРЕ ВЛИЯНИЯ ЦЕРКОВНОСЛАВЯНСКОГО ЯЗЫКА НА СИНТАКСИЧЕСКИЙ СТРОЙ ДРЕВНЕРУССКОГО ЯЗЫКА

Различение исконно русских и церковнославянских явлений в синтаксическом строе древнерусских памятников наталкивается на значительные затруднения; необходимой предпосылкой этого различения является подробный анализ старославянского синтаксиса и анализ языка разных жанров древнерусских памятников, с учетом народных говоров и развития других славянских языков. В настоящей статье возможность такого анализа показана на примере употребления союзов или частиц *да* и *же*. Они представляют собой средства, которые были свойственны обоим языкам, но в их использовании встречались значительные расхождения. Из сравнения старославянского языка и языка древнерусских памятников разных жанров ясно вытекает, какие были первоначальные функции *да* и *же* в древнерусском языке и каким образом проявилось влияние церковнославянского языка в их употреблении.

OTÁZKA SYNTAKTICKÝCH JEVŮ V SLOVANSKÉM JAZYKOVÉM ATLASE

(SLAVIA 28 [1959] 607–616)

Dialektologické atlasy slovanských jazyků, které již vycházejí nebo se připravují, zaměřují se k hláskosloví, tvarosloví a slovníku; pokud vůbec zachycují syntaktické jevy, věnují jim jen zcela okrajové místo. Bylo by proto možno položit otázku, má-li — a může-li — si syntaxe všímat plánovaný slovanský jazykový atlas.

Pomíjení syntaxe v nářečních atlasech slovanských jazyků má několik závažných příčin, s nimiž je nutno počítat i při přípravě atlasu celoslovanského. Největší obtíž je v tom, že nemáme v žádném slovanském jazyce nářeční skladbu podrobněji zpracovánu. Chybí nám rozbory syntaktické stavby jednotlivých nářečí, a tím více práce obecnější. Čestnou výjimku zde tvoří *Očerki po sintaksisu russkich narodnych govorov* od A. B. Šapira (M. 1953), ale i ty mají ráz práce průpravné.[1] Syntaxí se zabývá dialektologie jen málo. Není dosud propracována metodika zkoumání a zpracování nářeční skladby, takže se většinou přestává jen na diferenčních poznámkách, opřených o syntax spisovného jazyka. Neujasněna zůstává stále otázka poměru nářeční skladby ke skladbě obecného mluveného jazyka (ta není ostatně také zpracována). Při práci na jazykových atlasech se kromě toho zdůrazňuje, že po syntaktické stránce jsou nářečí málo diferencována, takže se syntaktické jevy nehodí k mapování. Velmi obtížné je přesné a jasné vymezení syntaktických jevů, aby zjištění jednotlivých explorátorů bylo skutečně adekvátní. A ještě nesnadnější je získání správných odpovědí při krátkodobém průzkumu v terénu, protože přímý dotaz je zde ještě nebezpečnější než v jiných oblastech jazykové stavby, a dosáhnout toho, aby informátor spontánně užil žádoucí konstrukce, zdá se mnohdy skoro nemožné.

Pro slovanský jazykový atlas neobstojí však námitka, že syntaktické jevy jsou málo teritoriálně diferencovány. To snad platí pro jednotlivé jazyky nebo skupiny blízkých dialektů jednoho jazyka — třebaže i zde hlubší analýza odkrývá více rozdílů, než jsme předtím tušili. Ale mezi dialekty jednotlivých slovanských jazyků jsou v syntaktické stavbě značné a důležité rozdíly. A jejich zachycení by mělo velký význam pro historickosrovnávací studium, ať už jde o objasnění výchozího stavu praslovanského, nebo o průběh diferenciace slovanských jazyků a o vzájemné vztahy mezi nimi. Je samozřejmé, že zjištění

[1] Velkou předností Šapirovy práce je to, že soustřeďuje pozornost na stavbu věty. Jiné práce si všímají převážně jen užití slovních druhů a tvarů ohebných slov. Tak je tomu v staré práci L. Zimy *Njekoje, većinom sintaktične razlike izmedju čakavštine, kajkavštine i štokavštine*, Zagreb 1887, v cenné monografii J. Malovaného *Skladba nářečí císařovského*, ČMM 23 (1899) a 24 (1900), i syntaktických oddílech našich nářečních monografií (také rukopisná *Skladba východomoravských nářečí* od J. Chloupka věnuje více místa tzv. významosloví než stavbě věty a souvětí), v monografii J. Stanislava *Liptovské nárečia*, Turč. sv. Martin 1932, i jinde.

zeměpisného rozložení syntaktických jevů nedává samo řešení těchto otázek — ještě více než v jiných oblastech jazykové stavby bude zde atlas jen pomůckou, která pomůže odkrýt problematiku a dá podněty i podklady k podrobnému historickosrovnávacímu zkoumání jednotlivých jevů. Ale už to samo má velkou cenu. Soudíme proto, že je nutno věnovat zachycení syntaktické diferenciace slov. jazyků stejnou pozornost jako jejich rozrůznění hláskoslovnému, morfologickému a lexikálnímu. Do atlasu by měl být zahrnut co největší počet syntaktických jevů. Lze doufat, že práce na atlase přispěje k oživení zájmu o nářeční syntax a pomůže překonat její dosavadní zanedbávání. Mezinárodní spolupráce dialektologů, ke které přitom dojde, dává příležitost k výměně zkušeností a k společnému řešení metodických otázek i praktických problémů, spjatých s terénním výzkumem.

Nedostatek pracovníků specializovaných na nářeční skladbu můžeme do značné míry nahradit těsnou spoluprací dialektologů se syntaktiky jak při přípravě výzkumu, tak při hodnocení výsledků; žádoucí by byla i přímá účast syntaktiků při terénním výzkumu v nejdůležitějších bodech. Základním předpokladem úspěchu je správný výběr syntaktických jevů pro jazykově zeměpisné zkoumání a sestavení jasného dotazníku, který by umožnil úspěšné zachycení jevů i explorátorům bez speciálního syntaktického školení.

Výběr syntaktických jevů se musí řídit především dvěma kritérii: 1. aby šlo o jevy strukturně důležité, obecnější povahy, významné z hlediska vývojového i synchronního; 2. aby byly mapovatelné, tj. aby se v nich slovanské dialekty mezi sebou výrazněji lišily. Dalším činitelem, který bude mít velký vliv, je možnost jasného a jednoznačného, ale zároveň jednoduchého a přístupného určení jevu, tak aby všichni explorátoři na celém slovanském jazykovém území získali údaje skutečně porovnatelné.

Při sestavování repertoáru syntaktických jevů jsme ve velké nevýhodě proti hláskosloví a tvarosloví, protože nemáme přehled o syntaktické stavbě dialektů patřících k různým slovanským jazykům. Musíme tedy spíše odhadovat, jaké konstrukce by v nich asi mohly být, opírajíce se především o poznání skladby v nářečích vlastního jazyka a přihlížejíce i ke spisovným jazykům a jejich vývoji. Proto musí býti první návrhy raději obsáhlejší a bude nezbytné, aby je dialektologové a syntaktikové z jiných zemí posoudili z hlediska svých jazyků a navrhli omezení nebo rozšíření. Snad by bylo výhodné, kdyby vzniklo návrhů několik (např. aspoň po jednom z oblasti západoslovanské, východoslovanské a jihoslovanské), aby je bylo možno konfrontovat a sjednotit.[2]

Základní otázkou je, máme-li při zachycování syntaktických jevů vycházet z formálních prostředků a zkoumat jejich rozšíření a rozdíly ve využití, anebo je-li lépe vycházet ze syntaktických kategorií, typů a vztahů a sledovat jejich vyjádření v jednotlivých nářečích. Obojí postup má své teoretické oprávnění a své výhody i nevýhody. Podrobnější zamyšlení však ukáže, že výhodnější je většinou postup druhý — od významu nebo vztahu k jeho vyjádření. Podaří-li se nám vztah nebo význam jednoznačně určit, zachytí odpovědi jednak různé prostředky sloužící k jeho vyjádření v různých nářečích, jednak i konkurenci více méně synonymních prostředků v témž nářečí. Na mapě

[2] Rušivým momentem budou i rozdíly v syntaktické teorii a terminologii, odrážející se v různém přístupu k stejným jevům. Ty však bude možno zčásti překonat a zčásti k nim bude možno přihlédnout při formulování otázek pro jednotlivé jazyky.

mohou pak býti zaznamenány tyto prostředky (prostředky od původu různé mohou být odlišeny i barevně) a celá mapa bude vyplněna, bude jí skutečně využito. Při opačném postupu bychom dostali většinou jen přehled různých podob téhož prostředku na té části území, kde je rozšířen (zbytek mapy by byl prázdný); sotva lze přitom doufat, že by explorátoři sami dovedli podat i souměřitelné charakteristiky různých funkcí zkoumaného prostředku v jednotlivých nářečích.

Doložíme to názorným příkladem. Kdybychom se ptali na výskyt spojek typu *než, nežli, niž, niźli, neželi, nego*, dostali bychom jistě zajímavý obraz jejich rozšíření, ale sotva i výstižný přehled jejich funkcí. Položíme-li naproti tomu otázku, jak se vyjadřuje srovnání po komparativu a po slovech podobného významu, dozvíme se zčásti též o užití a rozšíření uvedených spojek, ale kromě toho i o prostředcích konkurujících (spojky *jak* // *kak, čem*, prostý genitiv atd.). Další otázka — na časové spojky, které uvozují vedlejší větu vyjadřující děj následný po ději věty řídící a odpovídající na otázku *kdy?*, přinese další informace o rozšíření spojek typu *než* a ovšem i prostředků dalších (srov. rus. *prežde čem*). Jiná otázka nám může říci, kde se užívá spojek tohoto typu i ve větách odpovídajících na otázku *jak dlouho?, dokdy?* (*než* „dokud ne"). Na základě těchto odpovědí, které budou obsahovat mnoho důležitých údajů také o jiných prostředcích, bylo by pak možno ukázat souhrnně i rozšíření uvedených spojek v různých významech.

Pro explorátora je postup od vztahu nebo významu k prostředku snadnější (v našem případě se např. stačí zeptat, je-li někdo stejně starý jako objekt, abychom se dozvěděli, že je starší nebo mladší než on, apod.) než zjišťování všech možných funkcí jednoho prostředku (stejně by musel být předem informován, jaké lze očekávat).

Někdy se mohou oba postupy doplňovat a najdou se i případy, v nichž je lépe vycházet od prostředku. Tak např. bude asi výhodné ptát se na rozdíly v užití predikativního nominativu a instrumentálu jmen nebo jmenných a složených tvarů adjektiv v predikativním užití v těch nářečích, kde žijí obojí tvary vedle sebe.

Vymezení jevu musí být vždy co nejpřesnější a mělo by se v něm pamatovat na možnou vnitřní diferenciaci. Táži-li se např. na užití osobního zájmena jako ustáleného prostředku k vyjádření osoby při určitém slovese, musím ověřit, nejsou-li zde rozdíly mezi tvary minulými a kondicionálovými na jedné straně a tvary prézentními na druhé straně. Zvlášť pak je nutno posuzovat imperativ.

Po této stránce bude nutno otázky co nejpečlivěji propracovat. K snadnější orientaci explorátora bude výhodné uvésti vedle definice jevu i několik příkladů (jednoduchých vět nebo slovních spojení ilustrujících daný jev — nejlépe uvedených v hovorové podobě spisovného jazyka), ale bude nutno důrazně varovat před tím, aby se při výzkumu nedávaly prostě překládat do nářečí. Nikde se tak snadno nenapoví odpověď jako právě v syntaxi.

Odpovědi nebudou vždy na stejné rovině u jevů, které jsou ve zkoumaném nářečí již generačně rozrůzněny: z některého místa dostaneme odpovědi odrážející archaičtější stav nářečí, z jiného podobu mladší anebo i prostředek, který do nářečí pronikl ze spisovného jazyka. Rozklad vlastní syntaktické stavby nářečí (a jejich podřizování celonárodní formě národního jazyka) mnohde značně pokročil. Někdy záleží na tom, zastihne-li explorátor představitele generace nejstarší nebo poněkud mladší. Nápadnější jevy jistě zaznamená (a mohou pak být vysvětleny v komentáři k mapám), ale ani jinde by neměl rozdíl mezi nářečím a spisovným jazykem unikat pozornosti. Domníváme se,

že by pro syntax bylo velmi výhodné připojit k nářečním mapám vždy pomocnou mapku, informující o situaci ve spisovných jazycích. Pomohlo by to k rychlé orientaci v dvojím směru: k naznačení možného vlivu spisovného jazyka na nářečí a k ukázání těsnější nebo vzdálenější souvislosti spisovného jazyka s jistou nářeční oblastí.

Pokud jde o generační rozdíly, bude atlas jistě zaměřen ke stavu archaičtějšímu (a podle toho budou také voleni informátoři). Neměl by se však pokud možno vzdávat ani zachycení směru vývoje a explorátorům by mělo být uloženo, aby všechny rozdíly pečlivě zjišťovali a zaznamenávali.

Při stanovení repertoáru syntaktických jevů nelze přejít otázku celkového pojetí skladby a jejího vymezení proti morfologii, frazeologii, sémantice a stylistice. Zde by mělo být zásadou, že důležité je jen to, aby žádný podstatný jev neunikl pozornosti; v jaké souvislosti bude zkoumán, je otázka méně důležitá. Rozhodovat by měl zřetel praktický: z jakého hlediska lze otázku jasněji a jednodušeji formulovat, jak bude možno získat nejlepší informace.[3] Tak např. na různé způsoby vyjádření budoucího času sloves nedokonavých se budeme ptát v morfologii, naproti tomu o užití různých slovesných tvarů ve funkci imperativu nám mohou lépe přinést odpověď otázky, jak se v nářečích vyjadřují různé druhy rozkazu (normální, naléhavý, výhružný, varovný, mírný atd.) adresovaného různým mluvnickým osobám. Explorátor musí ovšem vědět, jaké jsou hlavní výrazové možnosti, ale neomezí se jen na ně a zaměří se pokud možno i na vzájemný poměr zachycených prostředků. — Skoro beznadějný by byl pokus zjistit přímým dotazem všechny funkce a rošíření infinitivu. Naproti tomu z několika vhodně formulovaných otázek syntaktických nejdůležitější funkce infinitivu vyplynou, a nadto se něco dozvíme i o konkurenci infinitivu s vedlejší větou apod. A při otázkách lexikálních by bylo možno získat jisté informace o tom, která slova se v jednotlivých nářečích s infinitivem spojují. Z toho bychom pak mohli vyvodit souhrnný pohled na využití infinitivu a konkurujících prostředků (i v nářečích, kde infinitiv zanikl). Podobně je nutno uvážit, zdali je výhodnější formulovat morfologicky nebo syntakticky otázku na využití jmenných tvarů přídavných jmen, na funkce některých pádů, ze slovesných tvarů na funkce kondicionálu aj.

Jádrem syntaktického dotazníku musí být věta: větné typy, stavba věty, větné členy a souvětí. Jen ty jevy, které nejsou na funkci ve větě přímo závislé a týkají se spíše vztahů mezi slovy, bude výhodnější zkoumat v rámci slovního spojení. Přitom je ovšem vždy třeba vážit, má-li býti předmětem dotazu funkce rozvíjejícího členu (hledisko významoslovné) nebo způsob rozvíjení členu řídícího (hledisko obvyklé v nauce o slovních spojeních). Má-li např. pravidelně stejnou stavbu číselný výraz skládající se z číslovky od pěti výše a substantiva ve funkci nominativu a akuzativu, a jinou zase ve funkci ostatních pádů, je výhodné pojednat o těchto dvou případech bez přímého zřetele k tomu, jaký větný člen vyjadřuje.

Příprava návrhu syntaktických jevů, které by mohly být pojaty do slovanského jazykového atlasu, vyžádá si značného úsilí a delšího času. Bude to práce

[3] Tak jako tak se počítá s tím, že se jednotlivé části dotazníku budou doplňovat: lexikální dotazník dá mnoho informací hláskoslovných a tvaroslovných, a naopak — tvaroslovný hláskoslovných atd. Podobně se dá využít otázek morfologických a lexikálních, popř. i slovotvorných pro syntax.

kolektivní. Opřeme se při ní o všechny dostupné informace o skladbě slovanských nářečí; hlavní oporou nám ovšem budou poznatky o syntaktické stavbě nářečí českých.

Jako podklad k diskusi a podnět k podobným pokusům předkládám zde předběžný výčet některých jevů, které by bylo možno podle našeho názoru mapovat.

I. VĚTNÉ TYPY A STAVBA VĚTY

A. Z typů vět podle obsahu zaslouží si pozornosti především věty tázací a žádací.

1a) U otázek zjišťovacích je možno sledovat užití různých partikulí (*li, či* aj.), zejména citově neutrálních, v protikladu k otázkám bez částic; zároveň by bylo možno zjišťovat jiné mluvnické prostředky (mimo intonaci), zvl. ustálení inverzního slovosledu (typ *šel soused do města?*).[4]

b) V otázkách citově zabarvených může dát zajímavý obraz užití různých částic a v otázkách deliberativních konkurence infinitivu (samotného nebo s částicí *by*, typ *co dělat? kuda by nam teperь pojti?*) s konstrukcí *míti* + infinitiv (*co mám dělat?*) aj. Přitom je nutno zachytit jak deliberativní otázky zjišťovací (*jít tam?*), tak doplňovací (*kam jít?*). Od otázek citově zabarvených je nutno odlišit vyslovené otázky řečnické, vyjadřující citově zabarvené oznámení (srov. *a to nešto stydno? = ne stydno*, Šapiro 190).

c) V otázkách vylučovacích by šlo o zachycení prostředků vyjadřujících vylučovací vztah (na území zslov. jde o rozdíl *či, čili // nebo, albo*, jinde o opakování tázací částice proti užití vylučovací spojky *ili* apod., o polohu částice; všude pak o celkovou stavbu vylučovací otázky).

d) V otázkách doplňovacích se slovanské jazyky a dialekty liší nejvíce užitím různých tázacích příslovcí při dotazu na příčinu nebo důvod nějakého děje nebo jevu (*proč, čemu, co, počemu, o čom, dla czego, poco...*).

2a) V oblasti vět žádacích (rozkazovacích a přacích) bude nejdůležitější zjištění, jak se vyjadřuje rozkaz adresovaný třetí osobě (různé podoby opsaného imperativu s *ať, nechť, niechaj, da, pustь...*, možnost užít tvaru druhé osoby aj.).

b) V 1. os. plur. půjde o zjištění, jsou-li živé prosté imperativní tvary (typu *pojďme, kupme*) nebo užívá-li se tu tvarů indikativních (*jdeme!, pojďom!*), popřípadě různých opisů (*davajte spojom!*).

c) Zvláštní otázka by se měla týkat rozkazu citově zabarveného (s rozlišením rozkazu mírného, varovného, výhružného atd.); odpovědi musí věnovat pozornost rozdílům v rozkaze adresovaném různým osobám. Zde bude možno zachytit jednak užití různých částic, jednak jiných slovesných tvarů ve funkci imperativní (indikativ, kondicionál, infinitiv). Odlišení rozkazu (kladného) a zákazu nebo varování (záporného) může dát při volbě vhodných příkladů cenné informace o funkci vidu v imperativních větách.

d) Ve větách přacích půjde o rozdíly v částicích, o užití kondicionálu a infinitivu, popříp. préterita (typu *zdrávi došli*).

3) Prostředky k vyjadřování citového zabarvení vět, zejm. oznamovacích, jsou tak rozmanité, že by je sotva bylo možno zachytit. Některé však jsou důležité z hlediska historického a měla by se jim věnovat pozornost. Na prvním místě bychom uvedli citové užití částic *to, ono* (s přesným rozlišením, v jakém typu vět se s nimi setkáváme) a citové užití shodného zájmena *on* při substantivu (*on si to soused rozmyslí*).[5] Snad by dalo zajímavé výsledky i sledování rozdílů v užití zájmen a příslovcí ukazovacích (*ten, tento, takový, tak...*) vedle původně tázacích (*jaký, jak, kolik, co...*) ve větách zvolacích (zejména rozšíření typu *ten si ale dal!*).

4a) Z problematiky spjaté s vyjadřováním záporu připadají v úvahu rozdíly ve využití záporek *ne* a *ni*, užití jediného záporu ve větách se zápornými zájmeny a příslovci (typ *nikde vozьmjošь* — Šapiro 198) a poloha záporky při záporu částečném neboli členském (je-li pravidelné postavení záporky u určitého slovesa nebo u popíraného členu).

---

[4] Ilustrační příklady uvádíme v podobě, jakou by měly v hovorové češtině nebo ruštině; do této podoby jsou většinou transponovány i příklady převzaté přímo z nářečí. Značná část dokladů českých se opírá o citovanou práci Chloupkovu, část dokladů ruských o práci Šapirovu.

[5] Srov. Fr. Trávníček, *Neslovesné věty v češtině I*, Brno 1930, 57n.

b) Zde by bylo možno probrat i rozšíření genitivu záporového vedle nominativu podmětu (typ *vojna // vojny ne budet*) a akuzativu přímého předmětu (*neřekl ani slova // slovo*). Ale stejně dobře by tyto otázky mohly být zařazeny k větným členům (kde se musí sledovat rozšíření genitivu partitivního v obou funkcích).

5. Pestrý a zajímavý obraz by dalo zjištění, jak se kde vyjadřuje přitakání a popření (= spis. *ano // ne, nikoli*).

6. Sledování prostředků, jimiž se vyjadřuje různá míra přesvědčení o platnosti výpovědi, přineslo by jednak obraz teritoriální diferenciace částic a větných příslovcí typu *jistě, možná, sotva, prý*..., jednak by mohlo zachytit i užití základních modálních výrazů v této funkci (*tady muselo pršet*). Obtížnější, ale velmi cenné by bylo zachycení prostředků mluvnických, zejm. užití času a způsobu (*on bude doma = on je asi doma* atp.).

7. Značné rozdíly jsou ve vyjadřování modality v užším slova smyslu (volního a možnostního vztahu k ději). Jde tu jednak o různé prostředky lexikálně gramatické (modální výrazy osobní // neosobní, modální slovesa // predikativní příslovce a adjektiva), jednak o užití infinitivu k vyjádření nutnosti a možnosti (se sponou a bez ní, popříp. s *by*; přitom je v různé míře možno vyjádřit činitele děje). Při vyjádření možnosti infinitivem nebo predikativem je důležitý rozdíl v užití nominativu a akuzativu jména, jehož se děj týká: *je vidět vesnice // vesnici, vidno goru // vidna gora* atp.

B. Základní mluvnická stavba věty — její jednočlennost nebo dvoučlennost a vyjádření základních členů, zejm. predikátů — tvoří další okruh otázek.

8. U vět jednočlenných slovesných by se zjišťování okruhu neosobních sloves stýkalo s výzkumem lexikálním. Z jevů skutečně mluvnických by mělo největší význam zachycení rozdílu ve vyjádření činitele děje instrumentálem nebo jinak (typy *voní tu senem, vetrom sorvalo kryšu*) a nositele stavu dativem nebo akuzativem.

9. U jednočlenných vět jmenných patří k nejzajímavějším otázkám neosobní a shodná podoba spony: *bylo tma, bylo sníh, bylo konec muziky // byla tma, byl sníh*...

10. Z přechodných typů mezi dvoučlenností a jednočlenností by jistě dalo důležité výsledky zjištění, jak se vyjadřuje všeobecný nebo neurčitý osobní činitel různými tvary predikátu. Jde tu zejména o rozdíly v užití 3. os. sg. nereflexívní a reflexívní (*ten kroj uvidí // se uvidí u starých lidí*) a o pojímání reflexívního tvaru jako činného nebo trpného (*zabilo se jalůvku // jalůvka × zabila se jalůvka*); s tím souvisí rozšíření těchto tvarů i k slovesům bezpředmětovým (*jde se tam lesem*) nebo jejich omezení jen na slovesa předmětová, zvl. přechodná (*nedarom govoritsja, čto delo mastera boitsja*). Stejně důležité rozdíly najdeme ve využití 3. os. plur. (*etu rybu v reke lovjat*) a 2. os. sg. (*tebja ne pojmjošь*); ostatní jsou méně výrazné.

11. U vět s neurčitým činitelem věcným zasluhuje pozornosti užívání nebo neužívání zájmena (*to, ono*) ve funkci podmětu (*prsty mu uřezalo // to uřezalo; u menja ne polučaetsja × nejde mi to*).

12. Při vyjadřování podmětu je třeba prozkoumat rozšíření genitivu partitivního (*přišlo lidí*); přitom by neměly uniknout souvislosti mezi užitím genitivu partitivního a záporového.

13. Základní význam má zjištění rozdílu v užití osobních zájmen ve funkci podmětu, zejména vystižení míry jejich morfologizace.

14. Pro jmenný predikát — ať už jde o přísudek ve větě dvojčlenné nebo o základní člen ve větě jednočlenné — je nejdůležitější otázka sponového a nesponového typu. Přitom nestačí sledovat jen rozdíly mezi užitím a neužitím spony v různých časech a způsobech (srov. nedostatek spony v ind. préz. v ruštině), ale i rozdíly v osobách (srov. polský nesponový typ v 3. os. obou čísel). Nelze pominout ani jiná sponová slovesa než *býti* a sponové částice (rus. *eto*, pol. *to, oto*).

15. V těsném vztahu ke stavu spony je užití existenciálního *býti* a jeho náhrad. Pozoruhodný typ tvoří věty jako *není co dělat* (resp. i kladné *je co dělat*).

16. Důsledky pro větnou stavbu má různé vyjádření významu „*míti*" (habere). S tím souvisí i rozšíření a podoba perfektových konstrukcí typu *mám zatopeno // je zatopeno* a vět typu *nemám kam jít, nemám co dělat* (i kladných *mám co dělat*).

17. Nezbytné bude zachytit rozdíly v aktivní a pasívní perspektivě věty (rozšíření pasíva a jeho druhů, různá míra morfologizace opisných konstrukcí a zbytky rezultativní platnosti, vyjádření činitele při pasívu atd.).[6] Z velké části je tu ovšem možný přístup morfologický.

18. U vlastního přísudku slovesného je možno zjišťovat rozdíly v užití způsobu, času

---

[6] Srov. B. Havránek, *Genera verbi v slovanských jazycích I—II*, P. 1928 až 1937.

a vidu, pokud nebudou zachyceny v oddíle morfologickém. Zvláštní problematika je spjata s opisným vyjádřením slovesného přísudku, při němž nedošlo k plné morfologizaci.

19. U přísudku jmenného je třeba prozkoumat střídání predikativního nominativu a instrumentálu (s přihlédnutím k užití spony) a frekvenci i funkci jmenných tvarů adjektiv.

20. Cenné by bylo vystižení rozdílů ve shodě přísudku s podmětem (případy neshodného přísudku, shoda podle smyslu při podmětu několikanásobném nebo vyjádřeném číselným výrazem, kolektivem aj.). Za zmínku stojí i rozdíly ve vykání (příp. onikání) a zdvořilostním plurálu ve vztahu k třetí osobě.

C. Z bohatých možností, které poskytuje pro jazykově zeměpisné zkoumání vnitřní stavba věty, připomeneme ty nejzákladnější, spjaté s vyjadřováním rozvíjejících členů věty. (O vztazích mezi několikanásobnými členy věty je výhodné pojednat spolu se souřadným souvětím; z problematiky členů opakovaných by se daly mapovat jen jednotlivosti.)

21. Bude možno zachytit konkurenci shodného a neshodného přívlastku (zejm. příd. jmen přivlastňovacích a pádu podst. jména) a zároveň i konkurenci genitivu s adnominálním dativem. Přitom dají odpovědi přehled o obvyklé poloze shodného i neshodného přívlastku.

22. U adjektivního přívlastku nelze pominout míru užití jmenných tvarů a rozdíly ve shodě přívlastku vztahujícího se k dvěma nebo více podstatným jménům (a naopak užití singuláru nebo plurálu substantiva v typu *český a ruský jazyk* × *češskij i russkij jazyki*).

23. Na místo shodného substantivního přívlastku proniká v různé míře nominativ jmenovací. Důležitá je i jeho poloha (někdy jde však o lexikalizaci). Ve větných příkladech vyniknou i případné rozdíly v tom, které ze spojených substantiv je členem řídícím (hlavní pomůckou je zde shoda přísudku s jedním ze spojených substantiv). Nesmí uniknout archaický typ *Ctibor moudrá hlava*; *baba Jaga, kostjanaja noga*.

24. Různě se využívá genitivu vlastnosti a synonymních konstrukcí, zejm. *o* s lok. a *s* s instr. (typ *člověk vysoké postavy* // *stůl o jedné noze* // *děvče s černýma očima* apod.).

25. U předmětu lze zkoumat rozšíření genitivu partitivního (nejen typ *koupil maku, ořechů*..., ale též *půjč mi noža*) a záporového (v. výše bod 4b).

26. Dále je třeba sledovat rozdíly v užití předmětového infinitivu a prostředků konkurujících (zejm. vedlejších vět obsahových). Protože jde o infinitivní rekci různě širokých skupin sloves, bude výhodné zjišťovat jejich vazby i při zkoumání lexikálním. To platí také pro zachycení rozdílu ve vazbách sloves s pády substantiva (nejzajímavější z nich je rozšíření předmětového genitivu).

27. Rozdíly ve vyjádření doplňku bude nutno zkoumat v souvislosti s jmenným přísudkem, ale přitom obojí jasně odlišit. Jde zde opět o konkurenci predikativního instrumentálu s druhým nominativem, akuzativem aj., a navíc i s doplňkem připojeným spojkami *jako, co* nebo vyjádřeným předložkovými výrazy. U adjektivního doplňku si musíme všímat rozložení jmenných a složených tvarů a rozšíření instrumentálu. Velký význam pro poznání vývoje by mělo i zjištění míry adverbializace adjektivního doplňku.

28. Také příslovečné určení dává hojné náměty ke zkoumání. V určení místa lze sledovat např. nerozlišování určení klidového (na otázku *kde?*) a směrového (na otázku *kam?*), vyjadřování prostředí, kudy děj probíhá (zejm. užití instrumentálu), vyjadřování místní distributivnosti a vzdálenosti nebo prostorového rozsahu (najdou se jistě stopy starého nominativu v konstrukcích typu *jíti kraj světa, bylo to hodinu* // *hodina cesty* apod.).

29. Z různých druhů časového určení je pro zkoumání nejvděčnější určení trvání děje (časové míry; jde zde opět zejména o časový akuzativ za pův. nominativ) a určení opětovaného děje. Zajímavé je však i rozšíření časového genitivu, instrumentálu aj.

30. Dotazem na vyjadřování vlastního způsobu slovesného děje lze zjistit rozložení způsobových adverbií na *-o* a *-e* (< *-ě*), resp. i jiných.

31. Z určení měrových by nemělo býti pominuto zejm. určení přibližné míry.

32. Několik otázek by mělo býti zaměřeno ke zjištění rozsahu a funkcí adverbiálního infinitivu. Nejde zde jen o infinitiv při slovesech pohybu v širším smyslu, ale i o jiné typy účelového infinitivu a zejména o archaický infinitiv zřetelový (*to je horší vozit, segodnja cholodno kupatьsja* a j. typy).

33. K důležitým úkolům patří zachycení participiálních konstrukcí s vystižením jejich povahy (míry adverbializace, významového i časového vztahu k hlavnímu ději atd.).

34. Zvláštnosti ve spojování větných členů (volné připojování, dodatkové připojení atd.) bychom asi zjišťovali ve srovnávacím aspektu velmi těžko. Nářeční projevy je po této stránce nutno studovat v těsné spojitosti s jejich intonační stavbou — a to přesahuje možnosti práce na atlase. Ale jeden typ — historicky velmi důležitý — bude možno za-

chytit: tzv. vytčené větné členy.[7] Přitom je nutno rozlišit případy, kdy je vytčený člen v nominativu, přestože by měl mít podle funkce ve větě jiný tvar: *náš dědeček, na toho nevyzraješ! tri buchanki / ich malo eto* (Rjaz.) — Šapiro, l. c.

35. Je nutno zachycovat větné členy, které svým tvarem neodpovídají funkci ve větě (jde zde — z hlediska spisovného jazyka — o nepravidelnosti různé povahy, mj. i o anakoluty a atrakce). Mapovat by bylo možno šíře doložené typy těchto „nepravidelností".

36. Slovosled je v nářečí do té míry vázán na rytmické a intonační členění projevu, že se nedá izolovaně zkoumat a ovšem ani zachytit na mapách.[8] Zajímavé výsledky by však mohlo přinést zjištění rozdílů v příklonnosti některých slov (zejména tvarů osobních zájmen, tvarů slovesa *býti* aj.), v poloze příklonek ve větě (počátkové užití proklitické, tendence k postavení kontaktnímu apod.) a pořadí stálých příklonek, když se jich setká několik.

II. NĚKOLIKANÁSOBNÉ ČLENY VĚTY A SOUVĚTÍ

Vyjadřování vztahů mezi několikanásobnými členy věty a větami v souvětí je obzvlášť vděčnou oblastí pro jazykově zeměpisné zkoumání. Poměrně snadno můžeme zachytit rozdíly v užití spojovacích prostředků; záleží jen na tom, abychom přesně definovali příslušný vztah. Nelze se přitom omezit na široké vztahy základní, ale je nezbytné prozkoumat i jednotlivé konkrétnější odstíny vztahů. Jen tak přinesou odpovědi materiál skutečně synonymní. Nebudeme zde probírat jednotlivé typy a spokojíme se jedním příkladem.

Chceme-li zjistit rozdíly ve vyjádření odporovacího vztahu, musíme se zvlášť ptát na to, jak se vyjadřuje pouhá konfrontace samostatných dějů, jak omezení toho, co říká první ze spojených vět nebo členů (s rozlišením dalších odstínů) a jak se vyjadřuje, že něco platí místo věty nebo členu popřeného. Tak se ukáže, že obvyklé odporovací spojky, s nimiž se setkáváme v jednotlivých nářečích, nejsou zcela synonymní (tak např. v nářečích východomoravských ze tří běžných spojek — *než, ale, a* — je v celém odporovacím vztahu rozšířeno jen *ale*, kdežto *než* nevyjadřuje konfrontaci a *a* nestává po popřené větě nebo popřeném členu; také v omezovacím vztahu je omezeno jen na jeden speciální odstín). A ani asyndetické spojení vět neslouží stejnou měrou k vyjádření všech tří typů odporovacího vztahu. Tato zjištění lze pak porovnat se stavem v jiných nářečích a odpovědět tak nejen na otázku, jak jsou jednotlivé spojky teritoriálně rozšířeny, ale také do jaké míry jsou synonymní (např. čes., pol. a rus. odporovací *a*). Stejně lze dojít k pevnějším závěrům o využití asyndeta.

Při zkoumání souřadných vztahů bude nutno odlišit v odpovědích spojení členská a větná; zvlášť musíme hodnotit i navazovací užití spojek a částic (po koncové pauze k vyjádření vztahu k předcházejícímu kontextu).

Zkoumání souvětí se však nesmí omezit jen na zachycení rozdílů ve spojovacích prostředcích a v rozsahu asyndeta. Musíme se zaměřit i na zachycení mluvnické stavby spojených vět, pokud je podmíněna jejich užitím v souvětí. Tak se např. v souvětí s větou obsahovou budeme ptát, je-li důsledně provedeno pošinutí mluvnické osoby při podřadném vyjádření vztahu, má-li řídící věta nějaký vliv na volbu času a způsobu ve větě vedlejší (např. užití nedokonavého préterita místo prézentu při současnosti děje věty vedlejší s minulým dějem věty hlavní: *divil se, že venku pršelo // prší*; užití kondicionálu po záporu ve větě řídící k vyjádření nereálného, popřeného děje: *nemyslím, že by // aby tu někdo byl // že tu někdo je* × *myslím, že tu někdo je*, apod.). Pozorně je nutno sledovat užití času a vidu ve větách časových. V souvětí podmínkovém, podmínkově přípustkovém a přípustkovém se budeme snažit zjistit rozšíření a přesnou funkci imperativu a infinitivu (např. *choť lamaj, vsjo ravno v dverь ne prьtašitь* — Šapiro 105; *jedno slovo vynechat, bylo zle*). Důležité je i pořadí vět, užití spojek a částic v apodozi (na začátku věty hlavní po anteponované větě vedlejší) aj.

Neúplný a náznakový výčet syntaktických jevů, které by se podle našeho mínění mohly stát předmětem zkoumání při realizaci slovanského jazykového atlasu, chce dotvrdit naše úvodní tvrzení, že syntax je nejen možno, ale přímo

---

[7] Srov. Fr. Trávníček, Slavia 7 (1928—29) 880—818, a *Neslovesné věty II*, 135n.; A. B. Šapiro, *Očerki po sintaksisu rus. narod. govorov*, 199—202.

[8] Srov. J. Chloupek, *Pořádek slov v nářečí, zvl. východomoravském*, SaS 19 (1958) 260—265.

nutno do atlasu zahrnout. Příprava dotazníku, provedení průzkumu a zpracování odpovědí si vyžádá velkého úsilí dialektologů i syntaktiků, ale výsledky tuto práci bohatě nahradí. Po prvé bude možno doplnit klasifikaci slovanských jazyků i stránkou syntaktickou, neméně důležitou než hláskosloví a morfologie nebo slovní zásoba, ba důležitější. Shromážděný materiál, z něhož bude jistě mapována jen část, stane se jedinečným podkladem pro prohloubené historicko-srovnávací studium slovanské skladby, které se již nebude muset opírat jen o jazyky spisovné. Proto je třeba vytyčit si tento úkol a úspěšně jej splnit.

ВОПРОС О СИНТАКСИЧЕСКИХ ЯВЛЕНИЯХ В СЛАВЯНСКОМ ЯЗЫКОВОМ АТЛАСЕ

Методика исследования и обработки диалектного синтаксиса до сих пор не разработана. Необходимо, однако, включить синтаксис в атлас и уделять фиксации синтаксической дифференциации славянских языков такое же внимание, как и их различиям фонетическим, морфологическим и лексическим.

Общие критерии отбора синтаксических данных. При исследовании на местах рекомендуется идти от содержания к форме, и лишь изредка исходить от формы.

Определение факта должно быть возможно точным, включая учет возможной дифференциации по поколениям. Ядром синтаксического вопросника следует сделать предложение: типы предложений (чисто грамматические, а также модальные), строй предложения, члены предложения и сложное предложение. Проблематика регистрации на географической карте.

Конкретный проект вопросов дается в 34 пунктах, которые могли бы находиться в атласе. Следующий раздел приносит общие указания о регистрации данных по сложному предложению: здесь нельзя ограничиваться лишь различиями в союзных словах, а надо стремиться к охвату всей грамматической структуры объединенных предложений.

Собранный материал может стать исключительно важной базой для углубленного сравнительно-исторического изучения славянского синтаксиса.